

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

**АДИГЕЙСЬКІ МОВИ —
КЛЮЧ ДО ТАЄМНИЦЬ
НАШОГО СУБСТРАТУ**

ЕТИМОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ

НЬЮ-ЙОРК - 1966

ABOUT THE AUTHOR AND HIS WORK

(Instead of Summary)

Vasyl Chaplenko, formerly a college professor of linguistics, is a Ukrainian writer and scientist. Prior to World War II he was teaching at various colleges in the USSR, — in Ukraine, Turkmenistan, and Northern Caucasus. Since 1949, he resides in the U. S. A. He authored a considerable number of publications, a novels, plays, and short stories, as well as papers on literary and linguistic topics ("On the Language", collected theoretical papers, New York, 1959; "Ukrainian Literary Language: its Origin and Development", Vol. I, New York, 1955; Vol. II, Part I, New York, 1962).

While the present work, "Adyhe (Circassian) languages: the key to mysteries of our substratum", was written in the first part of 1966, Chaplenko conceived the idea of a possible substratum connection between the Circassians and the Ukrainian Cossacks much earlier, during his stay in the Northern Caucasus. His current research uncovered an unexpected source, — the Circassian language, a source whose importance is not restricted to the genesis of the Cossacks alone. The research led to extremely important discoveries in the field of hydronimics, toponimics, and onomastics of Eastern Europe. These discoveries offer solutions to a number of problems that for same time were resisting all efforts of linguistic research; these discoveries render invalid whole volumes of scientific papers and pages in a series of published etymological dictionaries of Slavonic languages, including the latest, Max Fasmer's etymological dictionary of Russian. These discoveries explain the name of rapids on the river Dnipro, recorded as early as the tenth century ("De administrando imperio", by Constantine Porfirogenet) and shed light on names of cities, such as "Kyiv", "Warsaw", "Prag", "Budapest", and, perhaps, "Moscow".

Chaplenko's findings indicate that: a) the Circassians were probably the earliest inhabitants of the Eastern Europe (known under various names, e. g. Cimmerians, Sarmats, etc.); b) the Circassians definitely pre-date Slavs in the Ukraine; c) the assimilation of Circassians produced an unmistakable mark on the

(Continued on p. 3 of cover)

ПОЧАТОК ПРАЦІ Й ІСТОРИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ

(Замість уводина)

Як ця моя праця законилась? Можна сказати, що до деякої міри випадково. Я зацікавився був походженням слова „козак”, а поєднавши здогадно це слово з літописним словом „касогъ”, я звернувся до слівників адигейських (черкеських) мов. Ув одному з них я натрапив на слово „кѣиуа”,¹⁾ що якось зразу нагадало мені запис назви „Київ” у Константина Порфірогенета. Це слово означало „розлив річки”, і я на цьому спробував був з’ясувати етимологію слова „Київ”. Але пізніше я знайшов переконливіші дані для назви цієї етимології, а цю першу спробу облишив. Отак воно й почалося. А далі пішли відкриття за відкриттями. Несподівані, приголомшливі, такі, що перекреслювали цілі стоси написаних наукових праць — про передісторію слов’ян, про походження східнослов’янських мов, особливо української, про гідро- й топоніміку та ономастику Східної Європи тощо. Ці бо відкриття виразно показали, що слов’яни прийшли на готові вже черкеські назви на території сучасної України, Польщі й Чехії, а асимілюючи попередніх насельників, засвоювали й цю спадщину та творили свої мовні явища на черкеському субстраті. Для орієнтації можна згадати тут дані з недавньої праці Конрада Яхджевського „Atlas to the Prehistory of the Slaves”. Łódź, 1949 р., що визначають час приходу слов’ян на територію північної України в II в. н. е., а до моря вони дійшли тільки в Басарабії та й то аж у IV ст. Про черкесів як попередніх насельників цих територій Яхджевський навіть не згадує, як також помилково визначає прабатьківщину слов’ян в сучасній етнографічній Польщі: цьому суперечить те, що навіть назва „Варшава”, як це побачимо далі, черкеського походження.

Унаслідок цих етимологічних здобутків я написав статтю „Надзвичайні етимологічні відкриття”. Разом із тим ство-

1) „Кабардинско-русский словарь”. Москва, 1957 р.

рена в моїй уяві „етимологічна картина” висунула й таке питання: чи не були адиги-черкеси найдавнішими згадуваними в історичних джерелах насельниками України й Слов'янщини взагалі (може, тільки без сучасної північної Білорусі та фінсько-субстратної частини Росії) і чи не їх, часом, називали стародавні греки та інші народи ще й „кімерійцями”? Адже ця назва була зв'язана з Боспором Кімерійським, з прагніздом адигів-черкесів! Я знайшов у словнику кабардинської мови¹⁾ назву одного сучасного адигейського племені — кімергойців — слово „кӀэмыргуей”, а це слово складається з основної частини „кӀэмыр” — та прикметникового наростка — „гуей” (чит. „гей”). Як бачимо, основна частина співзвучна з історично засвідченими назвами: гебр. „gômer”, вірменське „gamir”, асир. „gimmiri”. У сучасній осетинській мові „гуміріта” — велетень (як побачимо далі, це може означати високих на зріст черкесів), в груз. „гмірі” — герой.²⁾

Але для цього припущення в мене не вистачило історичних даних, і я його покинув, хоч досліди в цьому напрямі й не виключені. Можна бо думати, що тії кімерійці не могли всі змандрувати з своєї країни й після приходу завойовників — іраномовних скітів (про їхнє іранство свідчать назви їхніх богів та імена), завойовники могли накинати цій людності тільки свою, сказати б, державну назву, як це не раз було й є в історії народів. Не виключене, що підвладна кімерійська людність у певній частині стала навіть двомовна чи хоч запозичила якісь мовні явища з мови панівної народності — скітів. Тим то коли ця людність вивернулась з-під скітської зверхності (за допомогою, мабуть, етнічно змішаних з нею **савроматів-сарматів**, як, наприклад, український нарід з-під Польщі за допомогою запорізьких козаків), то прекам і здавалось, що ця народність (уже сармати) говорить „мовою скітською з певними відмінами”.³⁾ Можливо навіть, що така мова була в устах тільки тих сарматів, що стикалися з греками, оскільки попередній досвід взаємин греків із степовою людністю висунув був як посередницю між ними скіт-

1) Кабардинська мова взагалі дала мені найбільше етимологічних відповідей, часто майже точних звукових збіжностей.

2) Див.: М. Грушевський. „Історія України-Руси”, т. I, стор. 106.

3) Див. у М. Грушевського — «Історія України-Руси», т. VII, ст. 111.

ську мову. Хоч досі більшість дослідників, у тому числі й М. Грушевський, уважали, що „етнографічна близькість сарматів зі скітами не підлягає сумніву” (Грушевський), але моя аналіза мовних даних підказує деякий сумнів. Якщо для етимологізації імен скітських богів доводиться звертатись до іранських мов, то для аналізу сарматських назв ці мови дають мало, і навпаки — тут чимало можна пояснити з адигейських (черкеських) мов. Проте назва „савромати”, як побачимо далі, в своїй основі скітського походження. Грушевський пише, що пояснення назви „сармати” з іранської мови, як, мовляв, „підвладні жінкам” (від „сар” — володар, та „мада” — жінка), це, либонь, продукт народної етимології, що так сарматів називали сусіди (греки називали *γυναικωκρατορες* з огляду на більшу волю жінок у їхньому побуті.⁴⁾ Як відомо, слово „савромати” (*Σαυρομάται*) давніше за „сармати” *Σαρμάται* — але те й те у грецьких джерелах мають, либонь, ту саму семантику. Проте не можна не звернути уваги на чималу різницю в їхніх перших частинах: „савро”- і „сар”-, і їх, ці частини, годі звести до одного кореня. Зате друга частина — „мат(а)” в них, безперечно, однакова: це те саме граматичне оформлення. Щождо перших двох частин, то для них можна знайти відповідні дані в кабардинській та осетинській мовах. Для першого слова є в кабардинській мові слово „саур”,⁵⁾ воно означає тиснену (чорним) шкіру. Є ще й слово „саут”, що означає вороноване срібло. У цих словах корінь „сау” осетинського походження, і це значить „чорний”. Але в назву „савромати” увійшло перше слово, з наростком „р”, з додатком іменникового наростка -„мэ”- та прикметникового -„тІэ”, що означає збільшення прикмети, в даному разі „чорноти”. Отже, в цілому слово *„саур(э)мэтІэ”, утворене за аналогією із такими словами, як „сырымэ” (горіле)) та „гъуатІэ” (темнорудий), означало щось таке, як староруське „чернь”, чи, сказавши по-українському, „чорнота”, „голота” (є й досі українське прізвище „Чорнота”), тобто це була назва етнічно й соціально поневоленої під владою скітів народности (тим і назва ця скітського походження — це вони так зневажали своїх підвладних). Таку етнічну назву, але без частини

4) „Історія України-Руси”, т. VII, стор. 122.

5) „Кабардинско-русский словарь”. Москва, 1957 р. Звідси й назва відомої Савур-могили.

„мата” зафіксував свого часу (у II в. н. е.) ще Птолемей: „*Σαυαροι*”. Можна думати, що це та назва, яка пізніше перетворилася на наше „Сѣверь”, „Сиверь” чи „Сѣвера” (між „в” та „р” у всіх цих словах вставний голосний міг виникнути закономірно, деякі труднощі можливі з „ѣ”, бо, наприклад, немає переходу „ѣ” > „і” в українському прізвищі „Севера”).⁶⁾ Щодо первісної негативної семантики слова „савромати”, то вона, очевидно, з часом почала зникати. Можливо, що переходовість для цього виникла в слові (осетинському ж, тобто скітському) „саурагъ”,⁷⁾ що значить „з чорною смугою на спині”, а відноситься воно переважно до буланих степових коней (я бачив у Середній Азії цю породу). Їхня масть — суміш рудого з сивим. У російських казках таких коней називають „сівка-бурка”, а в розмовній мові росіяни вживають на позначення такої масти слова з отим осетинським коренем — „саврас”. У першому слові — у „саурагъ”, наросток „-(а)г” продуктивний і в кабардинській і в осетинській мовах, а в другому — „саврас”, наросток „-(а)с” малопродуктивний. Можна думати, що з часом у слові „саурагъ”, як його застосовували до людей, „чорну смугу” призабуто, а його просто стали розуміти, як „русявий”. Але слова „саурагъ” та „саврас” з негативною семантикою збереглися аж до нашого часу в інших мовах, які колись запозичили ці слова з сарматської мови: у російській мові слово „саврас”, крім назви коня, означає ще й людину-гультая, у тюркських мовах слова “sawrug”, “sawrag”⁸⁾ та “sawruk”⁹⁾ означають „дикий”, „неохайний”, „незграбний” тощо. На Україні слово „саврюк”, чи „севрюк” збереглося як назва колишніх, ще з XVI ст., озівських козаків, що переселились були тоді на Чернігівщину й залишили там своїх нащадків. В українських історичних документах XV-XVII ст. ст. часто згадуються такі прізвища, як „Охремъ Севѣрукъ”, „Томило Севрукъ”, „Шкода Севрукъ” тощо. Є й річка Севрюк, є село з такою назвою — „Севрюк”. У цих прізвищах та назвах негативний відтінок затратився, але там, де це слово збереглося як загальний іменник, цей

⁶⁾ Це прізвище — залишок етнічної назви „севери” з території сучасної Добруджі, бо воно з Галичини (скульптор Севера), але ті „севери” були, мабуть, споріднені з нашими „Сѣвера”, „Сиверь”.

⁷⁾ „Осетинско-русский словарь”. Москва, 1952 р.

⁸⁾ О. Стрижак. „Назви річок Полтавщини”. Київ, 1963 р. Стр. 32.

⁹⁾ Türkçe-İngilizce Sözlük, by Vahid Moran. Istanbul, 1945.

відтінок зберігся. Наприклад, на Дону, в Курській та Воронізькій областях „севрюк”, „севрюга” — похмура людина.

Але, мабуть, і з отією „поліпшеною” семантикою назва „савромати” не задовольняла переможну „чернь”, і вона в такій формі була занехаяна, а натомість стали вживати отієї форми „сармати”, утвореної з іншого кореня — з того, що зберігся в кабардинському слові „сырыху”, що вже виразно означало „русявий”, „сірий” чи й „білявий”. Корінь цього слова „сыры-” міг бути оформлений так, як і перший, тобто як і корінь „сау”-, за допомогою наростків „-мэтІэ”, „-(а)гъ”, „-(а)гъэ”, „-ху”. Отож і утворилось слово *„сырымэтэ”, що його чужинці могли сприймати як „сарамата”, „саромата” чи „сармата”. А семантика цього слова вже цілком відповідала тій характеристиці зовнішнього вигляду сарматів, що її знаходимо в римських джерелах, які називають їх „flavi”, тобто „біляві”. Форма „сырымэ” збереглась у назві запорізької „сіроми”, а з наростком „ху” — назві „сіромаха”. Хоч у нашій сучасній свідомості ці слова асоціюються із словами „сірий” (це відповідає давньому значенню, бо й „сірий” від цього походить) та „сирота” (тим і були спроби так ці слова етимологізувати), але насправді це були залишки давньої етнічної назви „сармати”. З наростком „-(а)г(а)” збереглося це слово в назві р. Сороги, згадуваної в билині про Джурила Пленковича („Джурило” теж черкеського походження), а також у північно-російському слові „сорога” — капроокій, з рудими віями. Рефлекси: „ы” > „а” або „о” в цих випадках закономірні.

Отака, на мою думку, етимологія назов „савромати” та „сармати”. Я також думаю, що за допомогою сучасної черкеської та почасти осетинської мови можна пояснити й більшість (а може й усі, але я цього не робив) племінних назов, що їх згадують стародавні джерела. От, наприклад, „аорси” — це, либонь, те саме, що й згаданий пізніше в Захарії Ретора нарід „Hrôs”, тільки із зміною (в останньому слові) на слов’янському вже ґрунті звуковою будовою, а значення його те саме, що й „сармати” — „білявий”, тільки це назва іранського походження, як про це свідчить сучасне осетинське „урс”. З цього слова походить назва річок Рось, Роська тощо, як на це натякає ще давня згадка Геродота про назву річки „Οαρος” .. У цьому відбилась оте запозичення деяких елементів із мови скітів, що про нього вже була мова. Слово „сираки” як друга племінна назва має на увазі ту саму озна-

ку сарматів — білявість, бо це те саме слово, той самий корінь, що й у назві „сармати” — сучасне черкеське „сырыху” — білявий, русявий. Назва „скіри”, як вона наведена у Грушевського, — це неправильне читання грецького написання *σκήροι*: де перші дві літери позначають адигейське „ш”, яке дуже часто з „с” чергується. Отже, це те саме „сыры”-, тобто „білявий”. Назва „язиги” може походити від кореня „езэгъ”, що має означати „прийнятий”, „призвичаєний” тобто це, мабуть, були якісь прихідки, що їх прийнято в середовище сарматів (так пізніше в Київській Русі приймано різні тюркські племена). Назва „тисамати” походить або від „тлысын”, що значить „сидіти на місці” (отже, „осілі сармати”) або від „тесын” — „сіяти” (отже, „сармати-хлібороби”, „грецько-сії”). Назва „урги” — це, мабуть, те слово, що його дослідники не можуть зрозуміти, бо воно пізніше, уже за антив, фігурувало, послов’янене, з перестановкою „р” та голосного, „*рѣгъ*”, — якесь панівне плем’я („начальники”, перекладає Грушевський). Деякі сарматські племінні назви збереглися й досі в адигейців як такі. Це „авхети”, чи „авхати”, що нагадують сучасних „абхазів” (грецька „віта-бета” трохи за темнює справу). Латинська назва „*sceptuchi*” та грецька „*σκηπτούχοι*” — це сучасні „шепсути”. „Савдарати” — це, мабуть, якась виглядозміна слова „саврамата”. Навіть для назви ясів є в кабардинській мові слово „ес” (чит. „яс”), що значить „стрункий”.

На зміну сарматам прийшли **алани**. Їхня зовнішня характеристика збігається з зовнішнім виглядом сарматів, і вони, мабуть, знов посилили в цьому конгломераті іранський складник, бо, мавши назву „від гір”, очевидно, прийшли звідти, де є гори з такою назвою, з якої можна вивести цю назву — „алани”. Це Ала-даг у північному Ірані, Ала-тау у Киргизії, колишній країні „саків”. „Н” могло бути тільки граматичним оформленням уже сучасно-етнічної назви. Це, звичайно, тільки приблизний здогад, але про зв’язок цієї нової, нібито свідомо добраної назви, як подають джерела (а фактично так не могло бути) з „сарматами” (тобто „білявими”) свідчить назва „роксоляни”, яку розшифровує назва „*Ῥαξωληται*”, що стоїть у Птолемея поряд з *Ἀλανοὶ Σκύθαι* друга частина першого слова — це ж оте „ѣрс”, тобто „білий”. Отже, це справді „Білі алани”, що в перестановці частин виглядає як назва „роксоляни”. Таким чином, „роксоляни” — це, мабуть, свідомо „вдосконалена” назва. Бо, ви-

ходить, що етнічні назви, зв'язані з сарматами, мають, здебільшого на увазі „білявість”, а це згоджується з тим, що пише М. Грушевський, констатує тогочасну тенденцію різних народів називати себе „білими”, бо це (на мою думку) могло означати не тільки фізичну білявість, а й расову чи соціальну вищість, що її протиставлювано „черні” (до речі, це слово стоїть в одному морфологічному ряді із формою „Рось”, „Русь”), і вона, ця тенденція, відбилась, мабуть, у назві „Біла Русь” (коли значення слова „Русь”, як „русяво-го”, вже не усвідомлювалось). Татарську Золоту Орду теж інколи називали „Білою Ордою”. Та й „титул” російського царя як „білого царя”, либонь, з цього походить. А коли повернутись до часів сарматських і трохи пізніших, то в зв'язку з фізичною такою ознакою, поєднаною з етнічною назвою, можна відзначити тут етимологію назви „готи”, що досі була нез'ясована. Виявляється, це також назва сарматсько-черкеського походження. Сучасне черкеське слово „гъуатІз” (чит. „готъ” > „гот” значить „темнорудий” (це, мабуть, було „уточнення” назви, справді „рудих” — а не „русявих” — прихідьків з Півночі — германців). Це та „рудість”, що її в англійській мові називають навіть „червоністю” (“redhair”). Уже, мабуть, слов'яни занесли назву „гот” аж на береги Балтійського моря, де був „Готський берег”.

Китайські джерела ототожнюють аланів із народом “Antsai”, що жив на території Північного Кавказу, а також на північ від Чорного моря, аж до кордонів Римської імперії.⁹⁾ Але це вже наблизило нас до історії **антів**.

Я приєднав до слова „ант” оте — „гуей”, і вийшло *,а(н)т(и)гей”. Тут „н” випало, „и” між приголосними, за певним законом адигейської фонетики, з'явилося, а „т” між голосними набуло дзвінкості; кінцеве „й”, звичайно, могло легко відпасти. „Операція”, як бачимо, складна, але що може статися із звуковим комплексом на протязі більш як тисячоліття! А сюди ж можна притягти ще й історичну згадку з того китайського джерела часів гунського нашествя на Північний Кавказ, — що гуні розбили нарід “Antsai”.¹⁾

Сучасні адигейські історики уже прямо зв'язують історію свого народу з цією назвою, а один з них — Ш. Ногмів, навіть виводить назву „адиге” з слова „ант”.²⁾

9) Див. у М. Грушевського, т. I, стор. 125.

1) Див. „Історія України-Руси”, т. I, стор. 154.

2) Див. зб. „Питання ономастики”. Київ, 1965 р. Стор. 243.

Це слово формою вже скидається на мою побудову. А далі можна притягти назву „Артсана”, що її згадує араб Ідрізі: тут „артс” близьке до „антс” у попередній назві, а „ана” — черкеське „анэ” — мати (отже, „мати артів” чи „антів”, так, як ми кажемо „ненька Україна”, успадкувавши таке звернення до своєї країни, як побачимо ще й з інших прикладів далі, від цього народу). Нідерле „артів” ототожнював із „антами”.³⁾

У всякому разі все це привернуло мою увагу до питання про **антів у нашій історії**. Як відомо, М. Грушевський уважає їх предками українців, але слов’янськими предками. Де-хто уважає їх за предків усіх східних слов’ян, зокрема це офіційний погляд істориків СРСР. Але досить проглянути хоч би побіжно той багатющий історичний матеріал, що його прибирав М. Грушевський, щоб переконатися, що ні для першого, ні для другого висновку немає підстав. Під спільним дахом „венетів” об’єднував „слов’ян” та „антів” тільки Йордан, що до нього Грушевський у всіх інших питаннях ставиться скептично, а тут на ньому будує свій висновок. Усі ж інші джерела їх виразно різрізняють, як різні етнічні явища, а також свідчать про постійні між ними ворогування та війни.⁴⁾

Крім того, в отій згадці китайського джерела про „Ant-sai”, що жили в країні Соктак (Скітії?; „сок” - „сак” — скіт), „біля великого моря” (очевидячки, Чорного моря), маємо й пряме застосування назви „анти” до батьківщини черкесів. У кабардинському фольклорі є герой Ант. Та й опис життя антів — це правдоподібна характеристика не кого як тих же таки черкесів-адигів. Це брак державнотворчих тенденцій, багато „князів” (як було й у черкесів аж до революції 1917

³⁾ Можливо, що обидві ці назви — це перекручене грецьке „ανδρ-”, ним могли називати себе перед греками самі черкеси-цихи, перекладаючи свою назву „цыху” (людина) і тим підкреслюючи свою мужність, шляхетність, а це ж семантика отого грецького слова. А що це грецьке слово своїм звуковим складом, справді, трудне, особливо для черкесів, мова яких полюбає відкриті склади, то вони його й перекручували, а за ними це робили й араби та інші не греки. Про можливість такого вжитку цього грецького слова на території України свідчить українське прізвище „Андренко”. А коли давні греки називали жителів Кубанщини словом Ζυγοι, то це й було те черкеське слово „цыху”.

⁴⁾ „Історія України-Руси”, т. I, стор. 173 - 183.

року), демократичний спосіб управління, войовничість, лицарська гордість (напр., поведінка Мезамира перед аварами). А як приєднати сюди ще й те, що написав Захарія Ретор про нарід “Hrōs”, що, мовляв, „коні його не можуть носити, бо має довгі ноги”,⁵⁾ то це буде ще й антропологічна характеристика, що її вони передали, між іншим, у спадщину степовим українцям.

А головне — що етимологія згадуваних в історичних джерелах антських імен показує їхнє черкеське походження. От їхній „король” (лапки М. Грушевського) Бож має не „королівське” ймення, бо воно складається з двох частин: „бо” — стайня і „ж” — наросток, а разом це означає „стаєнний” чи — як не літерально перекладати — „кінничий” (коні ж у всіх степовиків були „в пошані”, легко вони їх носили чи, як отих “Hrōs”, насилу, — однаково), а в черкесів розвинулось славнозвісне джигітування, віртуозно-акробатична гра на конях. Якщо мати на увазі варіант цього імени „Боз”, то й для цієї форми є в адигейських мовах відповідний наросток „-зз”, тільки з цим наростком слово мало б трохи інший відтінок у значенні — „із стайничих”. Ім’я відважного Мезамира — це таке ім’я, як і відоме з пізнішого часу, 1516 р., з листа кримського хана Менглі-Гірея, ім’я „Уздемир”, а також збережене й до нашого часу в Галичині прізвище „Татомир”. Спільне в цих іменах „мир” — це слово, либонь, арабського походження, вживане в усіх передньо- й середньоазійських мовах, зокрема в тюркських, і воно означає „князь”, „бей”, „пан”. А основні в цих іменах частини черкеські. Частина „меза” в „Мезамир” — це може означати або „ліс” (від „мэз”, чи „мэзы”), або „місяць” (від „мазэ”). „Уздемир” зв’язане з назвою черкеських дворян — „узденів”. Частина „тато” — це те, що його знаходимо зафіксованим у записах Анни Комнен, — „Τατοῦ”, а це або „tātātē” — „в’язкий”, або „тетын” — бути на посаді. До речі тут буде згадати, що Кунік уже спробував був пов’язати антів з черкесами.⁶⁾ Він висловив думку, що анти — це були азійські династи, що завоювали слов’ян і панували над ними. Але мій матеріал, зібраний у цих статтях, свідчить, що, навпаки, слов’яни пізніше залили своєю масою антів і слов’янізували їх. У науковій лі-

5) За „Історією України-Руси”, т. I, стор. 611.

6) Про це я прочитав у М. Грушевського вже після того, як усі оці мої статті були написані („Історія України-Руси”, т. I, стор. 547).

тературі були вже спроби (Вірт, Маркварт) розглядати ці племена як антські. У часи Йордана вони (це вже моя думка) були, мабуть, чималою мірою послов'янені, через те він і вважав їх за частину слов'ян, не кажучи вже про значно пізніший наш Початковий літопис, що теж зараховує їх до слов'янських племен хоч і називає їх „гълковинами”, тобто іншомовними. Насправді ж самі назви цих племен виразно не-слов'янські і ще не з'ясовані щодо їх етимології. На мою думку, тільки „уличів” можна виводити від назви місцевості між Дністром і Дунаєм, що в давнину називалася „Ουγγλος”, а в слов'янському звучанні „жгло” (як „Ворскло”, „Псло”), — звідси найправильніша форма цієї назви „угличі” (як вона й фігурує в літописі поряд з „уличі”, „улитучі”, „улучі”). Але вже сама неустійливість написання свідчить про її не-слов'янське походження. Ба навіть „йч” — необов'язково слов'янський нарізок, як про це свідчить українське прізвище „Химич”: „хымыч” — „морська течія”. Та й корінь „угло” — черкеський, він такий самий, як на Закарпатті назва р. Уг, а також „Угол” на Полтавщині (тепер р. Орель), в давнину була така назва й на Кубані (чи є тепер — не знаю). Ці антські, але вже послов'янені племена, свого часу „примучили” авари (обри) і частину їх перегнали на середущий Дунай, а, може, й на Закарпаття, як про це свідчить тамтешня гідро- й топоніміка та ономастика. Про це ж такі свідчать і численні черкеські назви на тій території, де черкеси-анти, мабуть, довгенько жили та залишили українському народові гуцулів, буковинців, галичан та волиняків.

Щодо Волині, то треба сказати, що т. зв. перша у цьому краї і серед слов'ян, відома з арабських джерел (Масуді) державна організація, „спілка племен”, як про це свідчить її назва „Волінана” та ім'я князя, була справою тих таки послов'янених антів, а саме дулібів. Етимологізація слова „Волинь” складна, і я її не розглядаю тут. Ім'я князя має різні форми: „Маджак”, „Маджаль”, „Мужок” чи „Мусок”, „Махак” і навіть „Бабак”. Ім'я „Маджак” можна вивести з черкеського слова „мазэкІэ”, що значить остання квартира місяця, тобто „народжений під цим знаком”. „Маджаль” — від „мазэр”, з арабським перекрученням кінцевого „р” > „л”, що значить „місячний” (є сучасне українське прізвище, що походить від цього слова без перекручення: „Мазяр”). Але є й повна відповідність — слово „мэжалІэ”, що значить „голодний”. Форму „Мужок” можна вивести з цього черкесько-

го слова „мазэкіз”, а можна й з іншого — „мэдзакъэ” — немилосердний, грізний. Якщо мати на увазі форму „Мусок”, то воно походить від слова „мысак” — непильний, неуважний. Це слово збереглося в українських прізвищах „Масак(овський)” — у „Старосвітських батюшках та матушках” І. Нечуя-Левицького — та „Мусок(овський)” — є така людина на еміграції. Ім’я „Маджак” можна виводити і з черкеського слова „мацІз”, що значить „сарана”. Цей корінь зберігся в різних українських прізвищах: „Маць”, „Мацяк”, „Мацьків”, „Мацькевич”, „Мацько”. Останнє слово набуло ще й перенесеного значення — „шлунок”, в значенні: „такий ненажера, як сарана” (у повісті І. Франка „Перехресні стежки”: „аби свого мацька наповнити”). Власне, „Маджак” могло б походити від форми „Мацяк”, із оголошенням глухої аффрикати „ц” в арабській вимові. Правда, в словниках я не знайшов такої готової форми, але її можна легко утворити за аналогією із словом „мазэкіз” — *,„мацэжіз”, а це означало б: „народжений наприкінці сарани”, тобто тоді, коли минуло це степове лихо. Ім’я „Махак” походить від „маху-эку” — четвер, — отже, „у четвер народжений”. „Бабак”, мабуть, інша особа або інше ім’я тієї самої, але це слово, либонь, тюркського походження. „Бабак” — назва степового звірка, що про нього в українській приказці сказано: „як бабак свисне”.

Взагалі треба сказати, що черкеські імена, мабуть, довго ще були в ужитку (адже вони й до нашого часу як прізвища збереглися), зокрема й серед панівної верстви. От, наприклад, деревлянський князь Мал, що сватався до княгині Ольги, мав черкеське ім’я — „мэл”, що значить „баран” (таке прізвище в нас і тепер є). Але, зрозуміла річ, були тоді у князів і слов’янські імена, як про це свідчить арабський запис „Вандж-слава”, що в слов’янському звучанні було „Вачеслав” — „Вячеслав”.

З усіх цих міркувань, як також і з даних, наведених у решті цих моїх дослідів можна, на мою думку, зробити дуже важливі висновки, а саме: а) що, можливо, найдавнішими, історично згаданими насельниками України й суміжних країв були предки адигів - черкесів (особливо, як буде доведене їхнє „кімерійство”), б) що, будучи асимільовані, вони стали етнічним складником українського народу, а також великою мірою й сусідніх із ним народів, в) що в слов’янських, а особливо в українській і в сусідніх з нею неслов’янських мовах

залишилися надзвичайно великі сліди черкеських мов (матеріал, що його досі ніхто не вивчав), г) що це відсуває початки української мови до часів асиміляції антів (VI-VII ст.), д) що навіть теперішній поділ української мови на три головні наріччя — продукти різних субстратно-антських та черкеських племінних впливів: „север” (сіверяни) — північне, угличі, тиверці й дуліби — південно-західне, найновіші впливи в районі Запоріжжя та й взагалі східної України — південно-східні наріччя і є) що черкеси були ферментом, який сприяв витворенню такого яскравого явища, як козащина (про це я написав спеціальну статтю, що не могла бути вміщена в цій малій збірці).

Ясна також річ, що це нововідкрите джерело — адигейські мови, особливо кабардинсько-черкеська, мають стати надалі ключем для наукових дослідів, які можуть докорінно змінити дотеперішні наші етимологічні досліді слов'янських, румунської й угорської мов (я цього матеріалу не зачіпав, але він історично можливий), а також зроблять величезні спускошення в етимологічних словниках цих мов, не виключаючи й найновішого — етимологічного словника російської мови М. Фасмера.

А втім, ще не можна всього передбачити, це покаже недалеке — сподіваюсь — майбутнє.

Але, надаючи такої великої ваги своєму відкриттю, я не можу не сказати й того, що в цій моїй піонерській праці неминуче мусить бути й багато помилок або тільки здогадного, а знавці адигейських мов, напевно, знайдуть у моєму адигейському матеріалі справжні неправильності, бо я ж тільки трохи наблизився до цих мов, а фактично ніколи їх не знав і ще й тепер не знаю. Деяких своїх хиб у цих матеріалах я й сам свідомий, але я висував дещо тільки як робітне припущення, щоб стимулювати дальші досліді. Чимало з цього може бути пізніше, після перевірки, відкинуте.

Та й взагалі хай ця моя публікація, може, буде тільки **попереднім науковим повідомленням**, а його основне завдання — звернути увагу науковців на нововідкрите джерело — адигейські мови.

А для себе з цього матеріалу я зроблю ще й той висновок, що мені доведеться переглянути моє дотеперішнє негативне ставлення до теорії субстрату взагалі. Те негативне ставлення походило в мене від чужого матеріалу (напр., пи-

тання про гальський субстрат у французькій мові), але цей мій матеріал такий у „субстратному” розумінні яскравий, що його ігнорувати ніяк не можна.

НАДЗВИЧАЙНІ ЕТИМОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

1. Адигейські мови як джерело етимологій

Адигейські мови (як їх у Радянському Союзі почали узагальнено називати, виключаючи часом тільки кабардинсько-черкеську) належать тепер невеликій кількості людей, що живуть на Північному Кавказі, а також розкидані прупами в Туреччині, куди вони переселились, тікаючи від переслідувань російського царського уряду в другій половині XIX ст. Сталін також ліквідував був Адигейську автономну область, позасилавши адигейців на Сибір. Тепер їх залишилось тисяч 80 чи, може, трохи більше. Але колись їх було багато, як про це свідчить ареал їхньої гідро- й топоніміки та ономастики, що охоплює майже всю Слов'янщину, Угорщину й Румунію, а також якоюсь мірою й Закавказзя. Звичайно, в давнину вони могли селитись тільки понад берегами річок та морів, опановуючи так тодішні життєві артерії великої території.¹⁾

Але той факт, що адигейські мови нашими часами — це мови малих решток цього етносу, а до того ще й дуже відмінні супроти індо-європейських мов, призвів до знехтування їх у наукових дослідках та етимологіях. Науковці (Міллер, Соболевський, Чекановський) цікавились досі, шукаючи давніх джерел східнослов'янської ономастики, топоніміки та гідроніміки, переважно осетинською мовою через те, що вона індо-європейська, а осетини — нащадки колишніх насельників українських степів — скітів.

Навіть найновіші досліді східнослов'янських назов обминають ці мови. От А. Попов у своїй книжці „Географические названия” (Москва, 1965 р.), згадуючи про джерела назов на півдні України, перелічує „шари грецького, латинського, готського, італійського, стародавньоіранського (скіто-сарматського); тюркського (хозарського, половецького) та іншого походження” (стор. 16, примітка), а про адигейський не зга-

1) Мій дід Юхим казав, підсумовуючи цей досвід віків для степового життя: «Люди селились там, де було степно та вдяно».

дує (з його етимологій видно, що він не розумів цього шару й під „іншим походженням”). Не згадує про адигів-черкесів і М. Фененко в своїй книжці „Земля говорить” (Київ, 1965 р.), як це можна зрозуміти з рецензії на це видання В. Німчука в журн. „Українська мова й література в школі”, ч. 5 за 1966 р. (я цього видання не бачив). Не взяв на увагу цього субстрату й Ю. Шевельов у своїй праці „A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic” (Гайдельберг, 1964 р.), побудувавши все цілком у дусі „традиційних” індо-європейських реконструкцій (хоч і зазначив, у згоді з М. Фасмером, що зв’язки в слов’ян з іранцями були не великі), а це автоматично її, цю працю, знецінило.²⁾

Взагалі сказавши, дотеперішні слов’янські етимологічні дослідження, побудовані на осетинському матеріалі, були здебільшого непереконливі. Адже навіть назви головних річок України — Дніпра й інших, як побачимо далі, не осетинські. Правда, в сучасній осетинській мові є децю й з того, що його знаходимо в адигейських мовах, та це пояснюється споконвічним сусідством цих етносів, і не завжди ясно, хто в кого щось запозичив. Напр., в обох мовах є слово, що ним можна пояснити назву річки й міста Самбір, але в той час як у осетинів це слово звучить тільки „сабыр”, у черкесів — „сабыр” і „самбыр”, а це останнє й допомагає вияснити первісну семантику слова — „тихий”, „спокійний”. В обох мовах є звуконаслідувальне слово „гуыргуыр” (правопис осетинський) — грім, гуркіт; є також слово в осетинів „къаесса” (кисет), і є це слово в кабардинців — „кыса”, є воно і в українців — „киса”. Зрештою, таке спільне слово може бути запозикою з якоїсь іншої мови, як оце „киса” нібито з сирійської. Є навіть праматичні збіжності, напр., афікс інфінітива, в обох мовах — „н” : „гулэн” (як, до речі, й у німецькій мові). Тими „іншими мовами”, що з них могли запозичати й осетинська (скітська), і адегейська (сармато-антська), могли бути ще арабська (звідти, мабуть, оте „самбыр”), тюркські, ба навіть кельтські. Про це останнє свідчить, наприклад, факт, що я

2) Не знаю, якою мірою безсторонній був автор рецензії на цю працю професор Гарвардського університету Г. Лунт, давши їй навіть у межах „індо-європейського засягу” цілком негативну оцінку, мовляв, „сумно, що автор коштом таких великих зусиль дав такий малий вислід”. („The Slavic and East European Journal, Spring 1966, Vol. X, № 1).

його випадково виявив, — наявність слова “gallan” у бретонській мові³⁾ і „гъэлъэн”, гъэлун” у кабардинській з тим самим значенням — „кричати”, „шуміти”. А звідси й наявність прізвища „Галлан” у Франції і на Україні.

Звичайно, є певні слова, що їх ми знаходимо тільки в осетинській мові, і вони допомагають з'ясувати деякі назви в українській мові. Напр., є в ній слова „гуцъула” та „гыщыл”, що допомагають з'ясувати етимологію слів „гуцул” та „Гуцал” (прізвище), дарма що в першому семантика досить далека від племінної назви „гуцул” — „жмут” і „шум”, „гыщыл” значить „малий”. Не виключене, що ці слова є й у кабардинській мові (як є в ній „ес” — стрункий, для з'ясування історичної назви „яси”), але в тих словниках, що я ними користувався, їх немає, може, тому, що вони дуже русифіковані. Є в осетинській мові слово „рындз”, що значить „звірина стежка”, а це допомагає з'ясувати назву „риндзівка”, оскільки учасники цих забав ходили в звірячих машкарах.⁴⁾

Назви деяких річок на Україні можна пояснити за допомогою даних з осетинської мови. Напр., назва „Рось” (від осетинського „урсь” — біла), назва „Стир” (від „стыр” — велика), а, можливо, й „Десна” (від „даесны” — чарівниця). Цікаво, чи немає якогось відгуку цієї семантики — „Десна-чарівниця” — в Довженковій „Зачарованій Десні”?

Надалі я використаю й інші дані з осетинської мови, але ці можливості тонуть у масі адигейських даних. У цих останніх мовах знаходимо так багато лексичних, морфологічних і навіть звукових даних, які пояснюють відповідні явища в слов'янських мовах, **що ці мови (черкеські) з повним правом слід уважати субстратними мовами не тільки для української, а й для всіх інших слов'янських мов.** І доводиться просто дивуватися, що досі наука (хоч я причину з'ясував вище) не звернула уваги на це джерело дослідів, джерело, що було так близько, можна сказати, напихваті, джерело, з якого можна черпати матеріял пригорщами. Річ ясна, що для повного його використання треба б проробити відповідну підготовчу роботу, зокрема укласти адигейсько-слов'янську зіставно-типологічну граматику, бо без цього доводиться діяти наосліп, навамання. От я в процесі тільки поверхового прогляду від-

³⁾ “Dictionnaire Breton-Français”. Saint-Briene, 1850 p.

⁴⁾ „Осетинско-русский словарь”. Москва, 1952 p.

повідного матеріалу встановив, що кістяком адигейського (черкеського) слова є приголосні, тимчасом як голосні фонемно мало здиференційовані, як про це, між іншим, свідчить і той факт, що укладачі „Русско-адыгейского словаря” (Москва, 1960 р.) виділили тільки три прості голосні: „а”, „э”, „ы”, а зате аж шість двозвуків (стор. 1065).

У цій статті я подаю свої перші спроби використання адигейських (черкеських) даних для етимології деяких українських та інших слов'янських топонімів, гідронімів, прізвищ тощо.

2. Територіальний засяг адигейських назв

Звичайно, в цій статті я можу визначити тільки приблизно ареал адигейських (кабардинсько-черкеських) назв, орієнтуючись на помітніші топонімічні та гідронімічні явища. Якщо взяти північні межі „Сарматії”, які, до речі, для стародавніх арабських та грецьких письменників були майже невідомі, то можна почати в напрямку зі сходу на захід від столиці Башкирії м. Уфі. Виявляється, це цілком виразно збережене кабардинське слово „уфа”, що значить „накритий”, „похмурий”. Назва гір над Волгою „Жигулі” походить або від слова „жъэгул” — „ситеві відклади (згортки) під підбораддям”⁵⁾ (отже, семантика цілком відповідна: згортки, зморшки), або від „жыгулу” — дятел (спочатку це могло бути чиєсь прізвище). Назва р. Самари, притоки Волги і притоки Дніпра, могла походити від кабардинського слова „самыр”, що значить „хорт”, а давніш могло мати й значення „ловець”, „мисливець”. Наявне тепер у цій назві закінчення „а” могло бути дієприкметниковим оформленням із значенням „упійманий”, „упольований” (за моїми спостереженнями, такі оформлення трапляються часто в кабардинських топонімах).

Як відомо, походження назви „Москва” було досі не з'ясоване (див. про це в етимологічному словнику М. Фасмера). Але мені здається, що його можна вивести з кабардинського слова „маскіз”, що значить „червонувата”, „руда”. Ця семантика входить у звичайний ряд гідронімів, що спираються на ознаку кольору води чи дна — білого, чорного, червоного. Отже, „Москва” — це значить „червонувата чи руда річка”. Звук „а” закономірно, в умовах ненаголошеності, перейшов

⁵⁾ „Кабардинско-русский словарь”. Москва, 1957 р.

на північноросійському ґрунті в „о” (як „полаті” з “palata”), а звукосполучення „кІз” могло дати або „ка” („кы”) або „ко”. Реально тут міг бути тільки якийсь один рефлекс, але я, з моїм недостатнім знанням історичної фонетики адигейських мов, не можу з певністю цього рефлекса визначити. Можу тільки згадати факт, що на карті Г. Меркатора з 1538 року назва „Москва” була записана “Mosco”, а згідно з кабардинською вимовою цього кінцевого „о” як двозвука „ов”, ціле слово могло звучати як „Московъ”, і так воно й засвідчене ще в Лаврентіївському літописі під 1177 р. Але й форма на „ка” (чи „кы”?) могла дати свій розвиток форм: „Моска” - „Москов” - „Москва”, за аналогією з такими словами, як „църкы” або „жылъкъы” > „Жовква”. Нарешті оформл. цієї назви могла посприяти й морфема „-ква” (з кабардинського „къуэ”, що значить „річка”), наявна в багатьох адигейських назвах річок, як от „Агідаква” (в Грузії), „Будаква” (на Полтавщині), „Луква” (в Галичині). І чи не про це свідчить майже обов’язковий для „Москви-ріки” додаток „ріка”? Якби знаття, що в давнину в районі Москви знали про буре вугілля, то тоді можна б виводити цю назву ще й від цієї семантики, бо в кабардинській мові слово „маскІз” означає ще й „вугілля”.

Назва м. Тули може походити від слова „тІуалэ” — назва одиниці міри довжини — вершка. Спочатку це могло бути прізвище людини, малої на зріст (як у тій російській приказці: „три вершка от горшка”). Назва м. Калуги може походити від „къэлъагъун”, від якого могла утворитись дієприкметникова форма „къэлъагъа” а це мало б означати „видна”, „помітна”. Назва трагічної Катині, де під час Другої світової війни Сталін розстріляв десять тисяч польських старшин, має в собі „символічну” семантику, бо походить від кабардинсько-черкеського слова „къэтын”, що значить „копати”.

На Полтавщині є річка Самбір, є така ж назва в Галичині і є назва річки „Сомбор” та прізвище „Сомборский” у Югославії. Ці назви походять від кабардинського слова „самбыр”, що значить „спокійний”, „тихий”. Назва „Балигород” (у Польщі) походить від „балиг”, що значить „дорослий” (спочатку це було, мабуть, прізвище людини).

Назва столиці Польщі — „Варшава”, на мою думку, також кабардинського походження, всупереч думці Брюкнера, що нібито ця назва походить від прізвища „Warsz”. Я думаю, що ця назва — це майже цілком збережене черкеське

слово „аршав” — назва стопу металів, міді й нікелю, що зветься (стоп) в металургії „мельхіор”. Якщо назви металів кавказького (черкеського?) походження є навіть у фінських мовах, то чому їх не могло бути на території, що колись належала до Сарматії? Це тим більш можливе, що поблизу Варшави в давнину було металургійне виробництво: як показують нові досліді, метал витоплювано з болотяної руди на Волині;⁶⁾ можливо, що щось таке було й на тому місці, де тепер Варшава, але я цього не досліджував. На вживання металю „аршав” у цьому районі Європи натякає закарпатське слово „аршів” (з „аршов”, як про це свідчить говіркове „иршув”), що значить „заступ”. Ці заступи колись могли робити з цього металю (мельхіору), як ще заліза не знали, і тому так їх називали. Називають же й тепер горщик з чавуну „чавуном”, а столові ложки та виделки, зроблені з срібла — „сріблом”. Й. Дзендзелівський вважає слово „аршів” запозикою з угорської мови і пише, що це, мовляв, те саме, що й угорське „ásó”,⁷⁾ але він не подав добрих пояснень. Отож і виникають питання: звідки взялося „р” у цьому слові? Чому в ньому є „ів” (з „ов”), наявне ще й у словацькому „ašoví”, коли його немає в угорському слові? Також безпідставно він думає, що це „порівняно недавнє запозичення”. Проти цього промовляє не тільки перехід „о” в „і” та в інші відповідні для Закарпаття рефлeksi, а й його широке морфологічне розгалуження: „аршавця” (маленький заступ), „аршовати”, „аршованя”, „аршований”. Крім того, треба б дослідити й походження самого угорського слова, оскільки й у цій мові є черкеські субстратні явища, як про це я скажу далі.

Щодо форми слова „Варшава”, то в ньому спочатку, справді, не було початкового „в”, як про це свідчить народна його вимова та прізвище „Аршавський”. Це „в” з’явилося пізніше під впливом місцевого відм. („в Варшаві”), так, як, наприклад, у нашому літописі — „внидуть въ вадъ” (замість „адъ”) чи в українському прізвищі „Вільвівська” (з „ві Львові”). Закінчення „а” могло з’явитись внаслідок різних причин морфологічного характеру, напр., для узгодження зі словом „wieś” чи як дієприкметникова черкеська форма.

⁶⁾ „Український історичний журнал”, ч. 10 за 1965 р.

⁷⁾ „Ізгласи угорських лексичних нашарувань в українських говорах Закарпатської області УРСР”. 36. „Українська лінгвістична географія”. Київ, 1966 р., стор. 46.

Думаю, що й назва передмістя Варшави — „Прага” та чеська „Прага” черкеського походження. Звичайно, як про це свідчить чеська неповноголосна форма з „-ра-”, це слово спочатку з’явилося в Чехії, а потім його перенесено до Польщі. Слово „Прага” походить від черкеського слова *,„пэрыгъэ” — „щось висунуте наперед, як поріг, через який треба переступити перш ніж увійти. Щось таке, як форпост. В українському прізвищі „Пироганич” збереглась його інфінітивна форма „пэрыгъэн” (з відповідними змінами голосних). На чеському прунті цей звуковий комплекс утратив „повноголосся”, голосний „ы” під наголосом став виразним слов’янським „а”, а кінцеве „э”, через стадію „ъ”, відпало. Виникнення цієї назви на території Чехії зв’язане, мабуть з утворенням першої, історично відомої в цій країні державної організації на чолі з князем Самом (це ім’я може походити від черкеського „самэ” — купа). Це її, либонь, цю державу, називали тодішні джерела словом „Antaip”, де „aip” — це старогерманське „aib” — країна. Отже, це була „країна антів”, тобто черкесів.

Але назвами „Варшава” та „Прага” сліди адигейських мов у цьому районі не обмежуються. Адже навіть ім’я засновника польського князівства — „Мешко” (963-992) — з цих мов: воно походить від слів „мышцэ” (ведмідь) та „къо” (син) і значить: „ведмедів син”. Ім’я польського короля Казимира I (1038-1058) теж адигейське: воно походить від кореня „къэзэ” — воювати, та „мир” — князь. Цей останній складник наявний і в інших історичних та сучасних іменах — у „Мезамир”, „Сандомир”, „Житомир”, „Станислав”, „Татомір”, „Любомір”. В останньому слові перший складник уже слов’янський, а „мир” — тільки формант. Польська вимова цього форманта як „mierz” — це відгук звукового його варіанта, історично засвідченого в імені київського князя — „Володимир”, а „rz” — уже суто-польське явище, наявне не тільки в цьому форманті. (Перший складник імени „Володимир” теж адигейського походження: від „вауэл” — воловик та „дэ” — наросток іменникового утворення; без голосного після „л” і з голосним „е” це утворення збереглося в скандинавській вимові „Woldemar”).

На крайньому північному заході слов’янського розселення в IX ст., в країні лютичів були міста „Димин” та „Волин”, що їх можна пояснити з кабардинських слів „дымын” — той, що подає слабкий голос, та „Волинь”, що має складнішу ети-

мологію, як про це мова буде далі. Назва „Пшов” на Влтаві має зв'язок з словом „пша”, що входить у позначення піску в кабардинській мові.⁸⁾

Назва столиці Угорщини — „Будапешт” — це живцем збережене черкеське слово „быдаплѣщ”, що значить „укріплене приміщення” (від „быдаплѣ” — фортеця, та приростка — „щ”, що означає приміщення). Без наростка „плѣ” це слово збереглося в українському „Будища”, а в „Буда” (назва річки) й без наростка „щ”. Черкеське слово „быдѣ” значить „сильний”, „міцний”. До речі буде сказати, що й прізвище сучасного комуністичного диктатора Угорщини Кадара походить від черкеського слова „къадыр”, що значить „хрущ” (хоч тут може бути й інша етимологія: „къыдыр” — мул). Важливо відзначити також, що в угорській мові навіть назва матері черкеська — „anya” (з черкеського „анѣ”), і назва старшої сестри „nene” теж звідти. Цікаво, що останнє — назва старшої сестри — „перегукується” з назвою старшої ж сестри в терських козаків — „нянюка”, а це слово теж черкеського походження й того самого кореня.

Є в Словенії р. Соча (або Соче), і це та сама назва, що й кавказьке „Сочі” (по-турецькому „Саше”, адигейські говіркові назви „Соча”, „Шача”, „Щача”) та назва лівої притоки р. Прип'яти „Шача”. В українській мові є прізвище „Соч(инський)”. Усе це той самий звуковий комплекс, тільки із звичайною для адигейських мов міною звуків „с” — „ш”.⁹⁾ Але форма з „с”, очевидно, давніша, бо вона засвідчена ще в Анни Комнен у грецькому написанні „Σατζᾶ” (в неї — це прізвище). А значення його можна з'ясувати за допомогою сучасного кабардинського слова „шэча”, що значить „зважений” або „той, хто важить”. Історично ці назви можна пояснити так, що на цих місцях чи на бродях річок відбувалась торгівля, де важили продаване й куповане.

Якщо піти далі на Балкани, то можна знайти назву „Албанія”. Вона походить від черкеського слова „уэлбанѣ”, що значить „дощ”, отже, дощова країна (самі албанці так своєї країни не називають). Можна було б думати, що ця назва походить від латинського „alba”, але ж тоді було б „Аль-

⁸⁾ Див. ці назви на карті, доданий до „Історії південних та західних слов'ян”. Київ, 1959 р.

⁹⁾ Див. про це в статті черкеського науковця Дж. Кокова, уміщеній у збірнику „Питання ономастики”. Київ, 1965 р., стор. 242.

бія” (без „ан”). А втім, „Албанією” в давнину називано й Грузію, в нашому початковому літописі Грузію названо „Альваня”.

Якщо перекинутись на прабатьківщину черкесів — на Північний Кавказ, то там, видима річ, можна знайти багато різних назов черкеського походження, але назва „Кубань” — річка й край — досі не була з’ясована. Тепер виявилось, що в черкеській мові є слово „кхъуэбанэ” — назва рослини „коров’як”, вона, мабуть, росла там по берегах Кубані, і від цього пішла назва. За цією ж ознакою названо й річки в водозборі Дніпра — ліву притоку Десни й ліву ж притоку р. Усожі. Самі черкеси цю назву тепер забули і називають р. Кубань словом „Псиж”, але вона, та давня назва, була зафіксована свого часу в назві “Hıranis”. Можливо, що й назва м. Баку, столиці Азербайджану, походить від черкеського „бэ-къу” (прохід) чи „бэкъэн” (іти походом; це, мабуть, була місцевість, де проходили процесії вогнепоклонників, так зв. „шаксей-ваксей”.

Отакій, як бачимо, територіяльний засяг адигейського (черкеського) називання. А крім того, не виключене, що й деякі загальні черкеські іменники увійшли до світового мовного вжитку. Наприклад, досі тільки невиразно здогадувались, що слово „газ” вигадав хемік ван Гельмонт, та в черкеській мові є слово „гъэз” із значенням „юг”, легкий туманець, що могло поширитись на Захід за межі Сарматії. Слово „бэрыкъ” значить „прапор”, а в європейські мови воно зайшло, може, через турецьку, як легке приміщення для військової одиниці, що вивішувала над такою будівлею свій прапор.

3. Походження назви „Київ” та інших зв’язаних з ним слів

Передусім це буде етимологія назви столиці України — Києва. Як відомо, досі цю назву виводили або з імени літописного засновника цього міста перевізника Кия, або й просто з слова... „кий” (кийок), як це робить у своєму етимологічному словнику російської мови М. Фасмер (Гайдельберг, 1953-1955-1958). Перше, літописне пояснення фактично було в науці забраковане (хоч цей здогад базувався на якомусь історичному ґрунті),¹⁾ а друге — це була гола формальна

1) Між іншим, згадана в писаннях М. Марра легенда про заснування м. Куара в Вірменії як пібито аналогічна до переказу про заснування м. Києва насправді не має з цим останнім майже нічого спільного (див. Н. Я. Марр. „Избранные работы”, т. V. М.-Л., 1945 р., стор. 44).

етимологізація без будь-якого історичного змісту. Але черкеська мова дає можливість з'ясувати походження цієї назви з історичним обґрунтуванням. Правда, в даному випадкові я маю певні формальні труднощі через наявність у кабардинській мові не одного, а декількох відповідних звукових комплексів (слів), бо не можу, із своїм тільки приблизним знанням фонетики цієї мови, з певністю зупинитися на одному з них, такому, що найбільше відповідав би звуковому комплексові „Київ”, у його, зрозуміла річ, історичному розвитку. Проте навіть і так, як тепер це мені уявляється, кабардинське походження назви „Київ” залишається для мене безсумнівним.

Ось ті слова, що з них можна вивести цю назву: „кѡуей” (назва 3-го року дванадцяткової системи літочислення за усьним тваринним календарем), „куей” (громада), „клей” (клен), „кѡуй” (паша) і „кий” (крик, гук). З цих слів — перше, третє й четверте (оскільки в примітивних народів часом дають і погані імена, щоб відганяти злих духів)²⁾ могли бути іменем літописного Кия, але мені здається найімовірнішим для цього перше, бо мені відомо декілька прізвищ, що походять від імен, даних за ознакою часу народження. Отже, „Кий” — це могло означати: „народжений 3-го року”. В написанні „кѡуей” — перші три літери означають один звук, а „е” могло вимовлятися як „и”. Про те, що назва „Київ” походить від імени людини (а не від назви, припустім, громади — „куей”) і що це було дуже поширене ім'я, свідчить наявність її ще й у Польщі, в Чехо-Словаччині (аж 8 назов), в Югославії (5 назов).³⁾ Отже, „Київ” — від „кѡуей”.

Наросток „євъ” (в написанні: „Киевъ”) — уже слов'янське оформлення (присвійний прикметник). Назву „Київ” засвідчено в історичних джерелах досить рано (X в.). Передусім це записи у відомій праці Константина Порфірогенета “De administrando imperio”: „Киѡѡ, Киѡѡ Киѡѡѡ, Киѡѡ”. Вона ж засвідчена у середньовічних арабських джерелах, як “Kujabah” та в латинському “Kujawa”. Наявність різних на-

2) У сербській мові, мабуть, від цього слова походить назва нежиті — „кијавица” та запалення горла — „кијавци”, а також чхання — „кијаньа”.

3) Див. у М. Фасмера — “Russisches etymologisches Wörterbuch”. Гайдельберг, 1953 р. Є українське прізвище „Кийович”, що походить від імени „Кий”.

писань у Константина Порфірогенета свідчить про трудність для чужинців у сприйманні отого черкеського звучання „кѣуей”. Кінцеве „а” в чужих написаннях, очевидно, відповідає кінцевому „ъ”, як це видно і з інших грецьких записів слов'янських назв, напр., „Μιλνισλα”. Кінцеве „о” в польській назві „Kijewo” морфологічного походження — узгодження з іменником середнього роду „miasto”. Мабуть, такою ж походження форма „Kujavo” і в сербсько-хорватській мові. У чеській мові однакова з українською форма і так, як і на Україні, біля Миколаєва над Дністром, є ще й форма „Киевецъ”, що в адигейських мовах означає те, що в слов'янських наросток „ський”, тобто „київський”.

Але й це ще не всі дані, що підтверджують правильність моєї етимології назви „Київ”, виведеної з черкеського слова. Справа в тому, що назва мешканців Києва утворена не від пня (основи) „Київ”: стародавнє „кыяне” й сучасне українське „кияни” не мають у собі закономірного наростка „евл”, який є в пізніш утвореному російському „киевляне”. Отже, тут виразне порушення морфологічної закономірності слов'янського словотвору, що, ніж іншим, також свідчить про неслов'янське походження назви „Київ”. Але й на це дає відповідь та ж таки кабардинська мова. У тій же таки системі усного тваринного календаря є ще назва 7-го року — „кѣуян”, а коли це ім'я, то це значить: „народжений 7-го року”... В українській мові ще й досі є прізвище „Киян” та похідне від нього „Кияниця”. Отож можна думати, що імена „Кий” та „Киян” з часом переплутались, бо слов'яни перестали розуміти семантичну різницю між цими двома словами, а множина „Кияни” скидалась на інше, уже слов'янське утворення типу „земляне”, і тому ця друга форма спеціалізувалась на загальній назві мешканців міста. А внаслідок цього взагалі сталася суплеція двох основ. Варто відзначити й те, що й ця друга форма — „кѣуян” зафіксована в середньовічних джерелах — у скандинавському написанні „koenugardi”. Це відзначив у своєму словнику й Фасмер, тільки ж він не знав, що це назва черкеського походження.

Як відомо, в Константина Порфірогенета є ще й інша назва Києва — „Σκιδεστας”. Але й це слово можна вивести з черкеської мови: „сэмб” — роївня, плюс „ат” — батько,⁴⁾

2) Цю форму я знайшов у книжці Яковлева й Ашхамафа „Грамматика адыгейского языка”. Москва, 1941 р., стор. 292. У тих словниках, що я ними користувався, є ще й інші форми для „батька”: „ты”, „адэ”.

а може, й „атэ”, плюс граматичне оформлення, таке, як у *Нечоуардас* тощо. А ця назва означає: „батько роїв” (порівняй сучасне: „Алма-Ата” — „батько яблук”). Цікаво, що є й досі українське прізвище від „сэмб” — „Самбук” (у журналі „Вітчизна”, ч. 2, 1966 р.), і саме це прізвище свідчить про кабардинсько-черкеське походження цього звукового комплексу, бо це прізвище не могло бути латинського походження, — від „*sambucus*”, всупереч думці Преображенського.

Чи є якийсь історичний сенс у семантиці „батько роїв”? Думаю, що є. Очевидячки, це було зв'язане з великою вагою бджільництва (бортництва) в цій лісовій смузі, а мед та віск були важливими продуктами в господарстві та торгівлі навіть пізнішого часу — в Київській уже Русі. Проте не виключене, що „*Σαμβατας*” і скітського походження, бо обидва складники цього слова є й ув осетинській мові. Пізніше ця назва з якихось причин вийшла з ужитку, і її місцеві люди зовсім забули, бо староруські джерела її зовсім не згадують.

А як же із „другим братом” переказу — із „Щеком”? Що це також не була вигадка літописця, про це свідчить назва гори Щекавиці. І для цього імені є дані в кабардинській мові. Це „щхъэку” — тім'я (голови). Ба більше: є й готова форма для назви „Щековиця” — слово „щхъэкъуацэ”, що значить „чубатий”, „волохатий”. Мова тут, либонь, про гору, порослу лісом, що скидався на чуб. А морфологічно „Щековиця” — це похідне слово від „Щека”, як сучасне прізвище „Кияниця” від „Киян” (з „къуян” — назва 7 року), а „Іваниця” від „Іван”. Для „третього брата” „Хорива”, чи „Хорева”, я знайшов слово „хуарэ” — добра порода кабардинських коней. До цього кореня можна додати наросток „(ы)вэ”, а це може дати семантику „багатий на коні”. Якщо додати до цього утворення ще один прикметниковий наросток — „цэ”, то вийде назва гори „Хоревиці”. Для „сестри” Либеді є в кабардинській мові слово „лъэбыдэ”, що значить „міцнонога”. Історичну реальність назви „Либедь” підтверджує наявність у сучасній українській мові слова „либати” — пастись, згризаючи вершки трави (така худоба називається „либавка”). Отже, „Либедь” — це могла бути назва пасовища.

Взагалі можна думати, що тоді чимало черкеських слів було в ужитку, а деякі з них залишались іще довго в східнослов'янських мовах. Напр., слово „хъар” — рибальська мережа: ще в XVI ст. „хари” оподатковувано нарівні з іншими

засобами рибальства, а форму „харва” зареєстрував В. Даль у своєму словнику (у цьому слові й наросток -„ва” черкеський). Зрештою, як побачимо далі, багато явищ з цих неслов'янських мов увійшли до складу української мови як її „органічні” складники. Залишилось дещо із звичаїв. Якщо київський князь Святослав носив „оселедець” на знак благородства, а це була традиція цихів-косогів, то це свідчило про силу й давність їхньої традиції в цьому краї.

Але слов'янське морфологічне оформлення назви „Київ” свідчить про те, що його засновано тоді, коли до цього краю прийшли слов'яни, тобто не раніше II в. нашої ери.

Коли вже ми в районі Києва, то варто розглянутися навколо і з'ясувати назви ще деяких поближких міст. Візьмім назву „Чернігів”. У давніх написаннях ця назва виступає в двох варіантах: „Черниговъ і Чьрнѣговъ”, а це може свідчити про не слов'янське її походження. У Константина Порфірогенета ця назва записана так: *Τ'ερνιγυχον*, тобто з якимсь перекрученням; можна думати, що другу „гаму” слід читати як „віту”. Щодо отих двох варіантів, то, очевидно, вони обидва давні, як це побачимо пізніше і в інших, аналогічних формою словах: про давність другої форми свідчить сучасна діалектна вимова „ятя” як двозвука „іє”, а про давність першої форми свідчить сучасне українське прізвище „Чернига”. Це прізвище допомагає визначити наросток -„иг(а)”, дуже продуктивний у сучасній черкеській мові, і він має два варіанти' -„ыгъ” і -„ыгъэ”. Річ ясна, що „Чернигів” утворено за допомогою першого варіанта. Походження назви „Чернигів” від прізвища „Черниг” визнає й Фасмер, але він не знає його походження й не визначає його семантики. Семантика цієї форми в сучасній кабардинській мові — це „назва дії”, а формально це віддієслівний іменник типу українського на -„(а)ння”, „(і)ння” тощо. Можу тут ще додати, що ця форма має в українській мові й розгалуження: це прізвища „Черник” (сотник-галичанин, що загинув 1918 р. в бою під Києвом з гетьманцями-росіянами; наголос тут, очевидно, польський), „Черних” (є назва населених пунктів від цього прізвища — с. Чернихівка біля Львова, є така назва й на Чернігівщині чи на Полтавщині), „Чернях(івський)”, „Черниш” (а звідси й „Чернишевський”). Усі ці прізвища оформлені за допомогою кабардинських наростків -„жъ”, -„хъу(э)”, -„ш”. Тільки семантика основи „чернига” мені неясна. Кубанський козак К. Плохий сказав мені, що на Кубані це слово розуміють як

„нечупара”, „неохайна людина”. Форма „черниха” засвідчена в літописі: „черныси русину” (з контексту видно, що це зневажлива назва). Але й самих формальних ознак досить для того, щоб це слово вважати якщо не цілком адигейським, то хоч контамінацією слов'янського кореня з адигейськими формантами.

Саме хитання в написанні нізви „Ніжен” чи „Ніжин”, як це слово стали писати на Україні, підганяючи його під російське (у Голоскевича було „Ніжен”), — ознака його неслов'янського походження. Про це ж свідчить і відсутність випадання „е” в інших відмінкових формах цього слова. Якби це слово походило, як звичайно думають, від слов'янського „нѣжнь”, то в непрямих відмінках було б „Ніжна”, „Ніжну” тощо. Тим то можна думати, що назва „Ніжен” походить від кабардинського слова „нѣжан” („бачучий”, „гостроокий”). А втім, не виключене, що на фонетичне оформлення цього слова вплинуло й слов'янське „нѣжнь”. Назва „Яреськи” походить від кабардинського „ерыскъы”, що значить „запаси харчів”. Назва „Кобеляки” — від „къабыл” — правда, з прізвищним оформленням „-яки” (це, очевидно, спочатку був хутір „Кобеляків”). Назва м. Яготин походить від „егъэт-хын”, що значить „товкти щось у ступі” (просо). „Пирятин” — від „пэрытын”, що значить „стояти перед чимсь, бути напереді” (перед степом?). Назва „Лебедин” походить, либонь, від слова „лѣэбыдэ”, що значить „міцноногий” (спочатку це було прізвище „Лебеда”, а потім „Лебедин” хутір чи „город”).

Назва „Канів” походить від черкеського слова „кланэ” (шматок чогось), що змінилось на слов'янському ґрунті на „кань”, а від нього утворився прикметник приналежності: „Каневъ”. А втім, є й інші звукові комплекси, що від них могла утворитись ця назва; тут вирішне слово мають сказати знавці адигейської фонетики. Від „кланэ” утворилось українське прізвище „Канюка”, а може, й „канючити” — просити (шматка хліба).

4. Імена поганських богів

Коли вже ми на території стародавньої Руси, то до речі буде з'ясувати походження й назов тих богів, що їм Володимир поставив у Києві ідолів, а саме: „Перуна”, „Хорса”, „Дажбога”, „Стрибога”, „Сімаргла” та „Мокоші”.

У цьому переліку імен тільки „Дажьбог”, та й то лише в етимологічному перетягненні першої складової частини має характер слов'янського слова, всі інші виразно чужомовні. Розгляньмо їх з погляду етимології. Правда, це такий матеріал, що йому слід би присвятити спеціальну розвідку, але те, що я тут подаю, хай буде тільки попереднім накидком можливого з'ясування. Важливе тут те, що й ці назви найлегше пояснювати все таки на ґрунті адигейських мов, а не якихось там іранських чи що.

Передусім про назву „Дажьбог”. Всупереч, здавалося б, очевидній слов'янській формі першої частини „Дажь” у мене не виникає сумнів, чи вона, ця перша частина, слов'янська. Я вже сказав, що її слов'яни так могли пізніше усвідомити, бо в самій її морфологічній будові є щось неслов'янське — оте механічне поєднання наказового способу з іменником (як у словах типу „паливода”, „свербигуз”, „болиголова” тощо). Крім того, в кабардинській мові я знайшов слово, що може пояснювати семантику цієї назви „реальніше”, ніж ми можемо думати, але зате відповідніше до примітивних релігійних уявлень. Це слово „деж” (інші його форми: „дож”, „дей”) — наказовий спосіб від дієслова „дэжын”, що значить „сходити вгору”. А „Дажьбог” — це бог, що сходить, тобто сонце. Згаданому „слов'янському етимологічному переусвідомленню” посприяла звукова збіжність адигейського „дож” із слов'янським „даж”, а також — „дей” із „дай”.

Ім'я найголовнішого бога Перуна, на мою думку, походить від кабардинського слова „пэрыуэн”, а семантику цього слова в кабардинсько-російському словнику пояснено так: „бити кудись, у щось згори або опереду”.⁵⁾ Бог блискавки й грому бив, звичайно, згори, „з неба”. Як відомо, поляки ще й досі грім „перуном” називають, це одне з важливіших свідчень про таку семантику цього слова. А що це слово є й у литовців, то це свідчить тільки про те, що і слов'яни й литовці засвоїли цю назву ще тоді, як жили спільним життям. Якже мати на увазі тільки взаємлення слов'ян з антами, то на це є свідчення Прокопія, що, мовляв, слов'яни й анти мали однакову релігію і визнавали бога, який посилає блискавку. Те, що форма „пэрыуэн” — інфінітив, не перешкоджало слов'янам усвідомлювати цю форму як іменник: інфінітив і в слов'ян і в адигейців — це віддієслівний іменник, тільки в

5) „Кабардинско-русский словарь”. Москва, 1957 р. Стор. 290.

слов'ян ця його ознака забута, а в адигейців він ще й досі відмінюється. Зрештою, далі ми матимем багато таких випадків у слов'янському засвоюванні цієї форми. Про величезну літературу щодо етимології слова „Перун” можна почасти довідатись із Фасмерового словника.

Багато мудрували етимологи й над назвою бога Хорса, шукаючи співзвучности цього звукового комплексу з назвами сонця, зокрема з іранським “Churshet”. Але дані кабардинської мови показують, що з сонцем Хорс мав, може, тільки те спільне, що воно приносило (особливо на весні) веселощі й радість, бо слово „хуарс” означає „гоп!”, тобто вигук у танці.⁶⁾ Отже, це був бог радощів і мистецтва. Недаремно західні джерела зближають його з Аполлоном.

А втім, до цієї семантики треба додати ще й те, що його дає осетинське слово „хорз”, що значить „добро” (але фонетика кабардинська, з „с”). Між іншим, від слова „хорс”, з його значенням „добрий” походить слово „хороший” (тут друге „о” вставне, а „ш” із „с” перед голосним переднього ряду „ь” у короткій формі прикметника).

„Мокошь” — це бог сіна (а для скотарського господарства це дуже важлива функція), бо „мэкъуэш” — „той, хто сіно робить”. З фонетичного боку тут закономірно виникло „о” в комплексі „къуэ” (під наголосом), а перше „э” змінилось під його впливом.

Чудернацька на слов'янському ґрунті назва бога „Сѣмарьгла” („Симарьгла”, „Семарьгла”) найімовірніше походить від слова „самыр”, що в сучасній кабардинській мові має звужене значення — „мисливський собака”, „хорт”, а в давнину, мабуть, означало мисливця, ловця. А як до цього основного слова чи кореня додати іменниковий наросток -„(э)гъ” та прикметниковий -„ал”, то з нього можна утворити форму *„самырэгъэл” або в старослов'янському написанні *„сѣмарьгълъ” (тут „ѣ” із довгого „а”), в род. в. (з випадом „ъ” в слабкій позиції) — „Сѣмарьгла” (як це записано в літописі, аналогічно до „оть Ворогла”. У слов'ян-

6) „Хуарс-опши!” — це значить „гоп разом”. Між іншим, слово „опши” — корінь старослов'янського „общій” (громадський, спільний). Кабардинське слово „опши” в народній російській мові звучить „опче” — спільно, в народній українській мові на Наддніпрянщині кажуть „общеский” в значенні „громадський”. Досі етимологія слова „общий” не була переконливо доведена (див. у Фасмера).

ській вимові XII-XIII ст. це слово звучало, як „Сімаргол”, аналогічно до „Ворскол”, „Оскол”, де маємо той самий прикметниковий наросток -„ол”.

Отже, „Сімаргол” — це бог полювання, ловецтва.

Варто відзначити, що на Полтавщині є хутір Семариняки, а в цій назві частина „семар” — той самий складник, що й у назві бога Сімаргла, тільки з північноукраїнським рефлексом ненаголошеного „ѣ”.

Серед ідолів, що їх поставив Володимир у Києві, не згадано Сварога. Можна припускати, що замість цього імени в літописі вжито якоїсь іншої назви, найімовірніше — „Дажбога”. Ця ймовірність тим певніша, що й назва „Сварог” семантично в’яжеться з сонцем, світлом, вогнем. Вогонь називано тоді „Сварожичем”. Якщо шукати первісного етимона для цієї назви, то ним може бути кабардинське слово „сырыху”, яке я вже використав, в’ясовуючи етимологію назви „сармати”. Слово „сырыху” (пригадую) означає: „білявий”, „русявий”, „ясно-сірий”, та це ще не вся його семантика. Справа в тому, що це слово збереглося в українській мові з семантикою, що означає „вогнисту ясність”, можливо, „осяйність”. Це слово з таким значенням я знайшов у тексті Франкового спогаду „У кузні”. Ось його контекст: „Огонь у паленищі вже весь білий, а в глибині його щось жевріє, ясніє, як золото, і пускає подовгасті, розгалужені іскри, так звані зиндри”. І ще: „сильно розпалене залізо, з якого скакали сильні іскри або сарахкотіли біло-зеленкуваті зиндри”...?)

Оте кабардинське слово „сырыху” маємо в українському дієслові „сарахкотіти”, яке на інших сторінках цього твору має ще й форму „сарахтіти”, а це дозволяє точно визначити межі цього, сказати б. інкорпорованого субстратного складника. „За кожним ударом сарахтіли та розскакувались на цілу кузню великі рої зиндер”, — пише І. Франко. Ще в іншому місці Франко пише: „ярко-білі зиндри”. Це, як бачимо, свідчить про те, що в давнину „сырыху” означало сонячну осяйність.

З боку форми це слово має виразний наросток -„ху”, що може відпадати, а на його місці може бути якийсь інший. І ми знаходимо в кабардинській мові слово „сырагъ”, що складається з кореня „сыры”- та наростка -„агъ” (з -„эгъ”). Хоч це останнє слово означає „гіркість”, але воно, мабуть,

?) „Твори”, т. II. Нью-Йорк, 1956 р., стор. 105.

значить і „гаряч” (напр., гіркий перець „пече”), бо у формі „сырымэ” маємо значення „горіле”. Форма „сыратъ” — це вже й є форма для імені „Сварог”, тільки в першому його складі сталася фонетична зміна, мабуть, під впливом осетинського „саураг”, що значить „буланий кінь з чорною смугою на спині”. В українській мові ця форма збереглася в гідронімі „Саврук”, у прізвищі „Саврюк”. Але в назві бога спочатку, мабуть, не було двозвука, як про це свідчить північноросійське „сорога” — „капроокій” та р. Сорога в одній биліні. А як він з’явився, що сталася метатеза „сварог” (це така метатеза, як „гурзі > „Грузія”, „мармор” > „мрамор”).

Думаю, що до цього лексичного гнізда можна приєднати ще й назву „Стрибог”, бо в адигейській мові оте „сырымэ” може мати ще й форму „стырымэ”, а як „мэ” тут наросток, що може бути усунений, то на його місце й могло стати слово „бог”. Так утворилось „Стырыбог”, що потім перетворилось на „Стрибог”. Могло на цю зміну вплинути й слово „сытри”, що значить „все”, „всякий”, асоціюючись із уявленням „Всебога”. Але це тільки приблизний здогад.

У переліку Володимирових ідолів не згадано також „Волоса”, або „Велеса”, хоч ця назва збереглася на Новгородщині в топоніміці, отже, вона була колись реальна. Як відомо, це „скотій бог”, бог худоби, і саме це підтверджує його етимологія на адигейському матеріалі. Є в кабардинській мові слово „вауэл”, що значить „воловий погонич під час оранки”, а в корені цього слова „вы”, що значить „віл”. „Вауэл” в слов’янському сприйнятті спочатку могло звучати як тризвук „ваўол” чи ваўел” або як двозвук „вуол” чи „вуел” (остання двозвукова вимова збереглася в північноукраїнських говірках до нашого часу), а пізніше стяглося в однозвук „о” чи „е”, звідки й два варіанти в цій назві: „Волос” та „Велес”.

М. Фасмер висловив сумнів, чи „Волос” і „Велес” — те саме слово, але наведений у нього ж матеріал свідчить саме про тотожність їх. Правда, до такого висновку можна прийти тільки після того, як ми переконаємось, що й назва сузір’я „Волосожар” походить від цього ж слова — „Волос”. „Волосожар” нічого спільного із словом „жар” не має. Ця остання частина походить від адигейського слова „жылэ”, що значить „житло”, „поселення”, тільки пізніше „л” змінилось на „р” внаслідок „народної етимології”. Про адигейську семантику й форму свідчать і староруські написання: „власожельць”,

„власожелищи”, „власожалиця” (у других складниках цих слів можна добачити адигейське „жыІэщІэ” — слухняний, отже, той, хто Волосові поклоняється). Російське (див. у Фасмера) „Волосыни” та „Волосянка” походять від „Волосанэ” — „Волосова матиризна”, батьківщина. „Стожари”, мабуть, від „сытижылэ” — „житло Стрибоже” (див. вище). А „чергування” голосних у назві „Волос” - „Велес” засвідчене в назвах „Весожари”, „Висожари” — з „Ве(ле)сожари”. Зближення адигейської назви вола із слов’янським „волосом” сталося, либонь, за посередництвом адигейського ж „цыбэ”, що значить „волосатий”, а це, мабуть, було колись „табу” — назва для тотемного „вола”.

5. Назва річок України

Крутившись в районі Дніпра, не можна не зацікавитися назвами цієї й інших річок України. Досі всі думали (і я в тому числі), що назви „Дін”, „Дніпро”, „Дністер” і навіть „Дунай” іранського походження, а за підставу тут було осетинське слово „дон”, що значить „вода”, хоч виразно збереглося це слово тільки в назві Дону (російська форма наз. в „Дон”), а в назві Дніпра й Дністра голосний „о” зник, навіть не чергуючися з нулем звука. Але й це ще не велика перешкода, бо в записях середньовічних греків голосний цього ряду був: *Ταναΐς Δαναπρίς Δαναστρίς Δαναούβιος*

Але як же пояснити форми цих слів, що складають більші частини звукових комплексів? І що означають ці слова як лексичні цілості? На це досі не було відповіді. В. Петрів, що висунув слушну думку про те, що досліди слід починати з „морфологічної будови назви та її зв’язків з іншими спорідненими гідронімами”,⁸⁾ не вийшовши з зачарованого кола індо-європейських мов,⁹⁾ не пояснив форм отих назв українських рік.

А тимчасом адигейські мови дають можливість пояснити ці назви і як цілості. Якщо назва „Дін” не має спеціального оформлення, то й у них він називається тільки „Тен”, мабуть,

8) „Гідроніми України за античними джерелами”. Зб. „Українська діалектологія й ономастика”. Київ, 1964 р., стор. 135.

9) Це видно і з іншої його статті — „До методики дослідження власних імен в епіграфічних пам’ятках північного Надчорномор’я”. Зб. „Питання топоніміки та ономастики”. Київ, 1962 р.

із значенням: „застрянь! спинись!” А форма „тен” — це форма наказового способу від інфінітива „тенэн”, що дає змогу пояснити й давню назву цієї річки — “Tanais”. Слово „тенэн” має й інший варіант: „дэнэн”, що з’ясовує наявність у назвах річок різних початкових звуків — „т” й „д” (у давній назві Дону — „т”, у назвах „Дніпро” й „Дністер” — „д”).

Можливо, що це „тен” входило й до назви Дніпра „Бористен”, а ця назва могла означати: „Тен, що вирує (на порогах)” впорівень до „тихого Тену” (Дону), що залишився з цим епітетом і до нашого часу (про значення першої частини назви „Бористен” буде мова при розгляді назов Дніпрових порогів).

Але для „Дніпра” є цілий звуковий комплекс, що з’ясовує його пізніше звучання „Дніпро”. Ось те слово: „дэнапІз” — „місце, де можна застряти” (мабуть, у розумінні „де трудно переправитись на другий бік”; в інфінітивній формі „дэ-нэн”). Як означений іменник це слово могло мати ознаку називного відмінку — афікс „-р”. Щодо голосних, то в центрі їх довге „а” під наголосом закономірно дало „ѣ”, а „э” короткі випали в сприйманні слов’ян. „Дністер” — від того ж кореня, плюс „сытри” — всякий, кожний, отже: „Дэнасытри”, а це дало на слов’янському ґрунті „Днѣстръ”. Для „Дунаю” в його грецькому написанні можна б використати таку побудову: „дэнабэ” — „остання межа”, а для слов’янської форми може б можна взяти слово „дуней” — світ (широкий). Уся ця семантика буде зрозуміліша, якщо уявити собі, що античеркеси рухалися зі сходу, з своєї прабатьківщини Кавказу, на захід, і великі ріки були для них перешкодами, на яких, справді, доводилось „застрявати”.

Якщо згадати давню, ще в Геродота зафіксовану назву р. Прут — „Пората”, то її можна пояснити кабардинським словом „пэрыт”, що значить „передовий” (українське „перед”), тобто якась „остання, крайня межа” в розселенні сарматів-антів-адигів. Перетворення повноголосного „пэрыт” на неповноголосне „Прут” сталося, либонь, внаслідок якоїсь народної етимології. Річка Прут є й у водозборі середущого Дніпра.

Розглядаючи назву Дніпра, не можна не розглянути назов його знаменитих з давніх часів порогів, що теж були свого роду перешкодою, але вже для плавання по ньому. Відомо, що на цю тему написано дуже багато, але, як пока-

зала недавня робота шведського славіста К. У. Фалька,¹⁾ питання про їх назви залишилось не розв'язаним.²⁾

Передусім треба ліквідувати ілюзію щодо слова „*пѣрхъ*”, — що це нібито південнослов'янська неповноголосна форма слова „*поріг*”. Загадковою тут для дослідників була наявність наприкінці цього слова глухого „*х*” замість „*г*”: така вимова неможлива була ні в південнослов'янській вимові, ні в південноукраїнській (наддніпрянській). Цю „загадку” розгадує той факт, що це адигейське, а не слов'янське слово. У кабардинській мові є слово „*пѣрыхъэн*”, що значить „підійти до чогось, що напереді”, „підійти до початку чогось”, що, очевидно, являє собою перешкоду на шляху. Це варіант того слова, що від нього, на мою думку, утворено назву „Прага”, різниця тільки в отому „*х*”. Отже, це не є знеголоснена вимова, а етимологічне кабардинське „*х*”, і через те відпадають усі припущення про те, що це було українське „*г*”, яке вимовляли фрикативно. Вимова „*г*” (з двома варіантами) в кабардинській мові спірантна, але це не була слов'янська вимова, і хто-зна чи не вплинула ця вимова на українську, південноросійську та білоруську вимову в цьому розумінні. Про „органічність” звука „*х*” в цьому слові свідчить ще й тюркська назва Дніпра, записана в Константина Порфірогенета, — „*Вороухъ*”, — тюрки взяли назву „порох” у зміненому фонетичному вигляді (в вокалізмі), але із збереженням того „*х*”, і стали цим словом називати всю річку. Але Константин Порфірогенет назву „поріг” засвоїв таки з уст південного слов'янина, бо воно неповноголосне. Зрештою, і в слов'янських мовах слово „поріг” (взагалі, не тільки дніпровий) походить від цього черкеського слова, тільки від варіанта з „*г*”, бо всі спроби (див. у Фасмера) довести його індо-європейське походження виявились безуспішними. Зміни голосних відбулися вже на слов'янському ґрунті: спершу перейшло наголошене „*ы*” в „*о*”, як це часто в таких запозичках трапляється, а потім змінився й перший голосний. Кінцеве „*н*” — афікс інфінітива, в іменникові його не було, а кінцеве „*э*” перейшло в „*ъ*”.

Перейду далі до назов поодиноких порогів. Почну з ті-

¹⁾ Dneprforsarnas namn i kejsar Konstantin VII Porfirogenetos. Lund, 1951 р.

²⁾ Див. рецензії на неї Ю. Шереха в паризькій „Україні”, ч. 5 за 1951 р., ч. 10 за 1953 р.

єї назви, що її черкеське походження дуже виразне, — з назви „Вовниг” (варіант „Вовніг”, як це наявне і в етимоні назви „Чернигів”; до речі є українське прізвище з таким звучанням — „Вовніг”). Отже, ясно, що „Вовниг” — це така сама форма, як „Черниг”, тобто вона означає „назву дії”, щось таке, як український віддієслівний іменник „гудіння” тощо. На Дніпрі, в районі порогів, є ще одна цього типу назва — камінь „Цаприта” (в такому варіанті, як „Чернига”). Але мені відома вже й семантика слова „Вовниг”: кабардинське слово „вууныгъ” (або „вууныгъэ”) — це звуконаслідувальне слово (віддієслівний іменник) від вигука „ву-у!” його інфінітивна форма „вуун” (неперехідне), а значить воно „гудіти” — як літак чи мотор.³⁾

Це, як бачимо, цілком відповідна семантика, що нею передано шум води. У звуковому складі цього слова відбулася та зміна, що „уу” перетворилось на двозвук „ов”, і саме те, що в цьому закритому складі „о” не перейшло в „і”, свідчить про таке його походження. Біля цього порога є с. Вовниги і могильник з такою ж назвою, але ці назви походять від назви порога. У Константина Порфірогенета цієї назви немає, а намагання деяких дослідників пов’язати її з Βουλυτράχх непереконливе.

У Константина Порфірогенета немає й назви „Звонець” (не „Дзвонець”, як часто пишуть, напр., в УРЕ, українізуючи цю назву). Довколишні люди кажуть „Звонець” або „Звонецький”. Кажуть завжди „дзвін” і „дзвонити”, а тут — тільки „Звонець”. Уже це свідчить про якесь неукраїнське походження цього слова. Та й наросток у ньому, як на слов’янську морфологію, невідповідний: тут немає й натяку на здрібнілість. А якби така потреба в здрібності й була, то в цій діалектній смузі говорили б „дзвоник”, „дзвінок” або й „дзвонок” (під впливом російської мови). А до того ще в сучасній кабардинській мові є ще й слово з відповідним зву-

3) „Кабардинско-русский словарь”. Москва, 1957 р. До речі, і вигук „ву-у!” зберігся в українській мові. Я пригадую, як ми, хлопчаків 9-10 років, бавилися в молотарку, виклавши коло з соняшничиння (це було у вересні), посередині стояв „погонич”, „коні” бігали навколо, а я подавав соломі в „барабан” і робив ротом: „ву-у!” На цю сцену нагодився мій учитель, що ходив вільного часу до мого батька. Моя мати сказала мені притишеним голосом: „Облиш от! Отакий здоровий, а граєш. ся!” І я, присоромлений, відійшов від „машини”.

чанням та значенням: „зуун” що також значить „дзвеніти” (неперехідне дієслово). К. У. Фальк у згадуваній праці пише, що це відповідає значенню давньошведського слова „*Gjälva*” (як воно записане в Константина Порфірогенета), але в такому припущенні немає потреби, бо Константин Порфірогенет уважає цю назву слов'янською. Він пише: „А це значить по-слов'янському: гомін порога”. І відповідно до цього є в кабардинській мові слово „*гъэлъэн*”, що значить „лягтись”, і близьке до нього „*гъэлун*”, що значить „звучати”, а як до них додати наросток „*тр*”, що значить „видавати зсередини”, то й вийде отой звуковий комплекс, що в Константина Порфірогенета. Заміна „*т*” на „*д*” в цього автора трапляється, напр., у слові „*Σφενδοσλαβος*” — „Святослав”. Це моє утворення знаходить підтвердження в північноросійському „*галяндать*” — жартувати, сміятись. Тим то можна думати, що це був синонім, інша назва з тим самим значенням: „Звонець”. Наросток у цьому останньому слові також кабардинський: „*цэ*”, який на слов'янському ґрунті міг змінитися так, що кінцеве „*э*” перейшло в „*ь*”, а між „*зуун*” та „*цэ*” з'явився вставний звук, як це звичайно буває в кабардинському словоскладанні, коли „зустрічаються” приголосні. Наросток „*цэ*” в кабардинській мові прикметниковий, і слово в цілому означало: „дзвінкий” (поріг)). Неперехідність кабардинського дієслова „*зуун*” теж має доказову силу, щоб не можна було думати, що це значить „дзвонар” абощо. Слов'янське „звон” могло вплинути на перетворення „*уу*” в „*во*”, а не в „*ов*”, як у „Вовниг”. Очевидячки й слово „Звенитора” походить від цього ж кабардинського слова, про це свідчить і кабардинський спосіб словоскладання: наказовий спосіб дієслова й іменник.

На підставі наростка „*цэ*” можна й назву „Ненаситець” віднести до такого ж типу словотвору, як „Звонець”. Як відомо, досі цю назву („Ненаситець”) поєднували із словом „ненаситний”, бо, мовляв, цей, найважчий для переходу поріг, пожирає багато жертв, а Фальк спробував був навіть етимологізувати це слово так „не-йА-сьть”, де „йА” виведено з дієслова „яти-няти” (з останнього могло походити й „н”, наявне в українському слові „Ненаситець”, хоч воно — це інше пояснення — могло виникнути за аналогією з „ненасичуватися”). Ю. Шерех ув отій своїй рецензії на Фалькову працю цю етимологію схвалив. Це, справді, могло б бу-

ти так, якби мати на увазі старослов'янське „неІАсыть”.³⁾ Але в Константина Порфірогенета немає носового голосного — „*uasst*”, а він звичайно слов'янські носові голосні передає, як в отому імені „Святослав” чи в „*Λευξηνῶσι*”, за допомогою звукосполучення: голосний + носовий приголосний (бож у грецькій мові носових голосних не було).⁴⁾ Оцей момент і отой наросток „ець” примусили мене шукати даних у адигейських мовах. І я їх знайшов. Ці дані підтверджують думку про те, що назва „Ненаситець” таки зв'язана з назвою птаха, згідно з поясненням і Константина Порфірогенета, що, мовляв, на скелях цього порога гніздяться пелікани, але звуковий комплекс у назві цього птаха не має нічого спільного з отим слов'янським словом. В основі назви „Ненаситець” лежить черкеське слово „нанэ”, або нэнэжь” (наросток „-жь” означає „старий”), що значить „бабуся”. Я передаю це значення цим українським словом через те, що оте черкеське слово має голубливе значення, але воно могло мати й значення сучасного українського „неня” — мати в голубливій формі та „няня”, „нянька” (це ж запозики з адигейських мов). Цей семантичний зв'язок „пелікана” з словом „неня” буде ще зрозуміліший, якщо взяти на увагу те, що цього птаха в районі порогів люди називають „птиця-баба”, у другій частині цієї складеної назви схрестилось слов'янське „баба”-„бабуся” і кабардинський звуковий комплекс „бабыщ” — качка, водяний птах. Але в семантиці назви „Ненаситець” наявне перенесення уявлення про птаха-матір, що, згідно з переказами, продовбує собі груди, щоб годувати кров'ю свого серця пташат (бо пелікан у сидячому стані тримає дзьоба на грудях). А крім того, цей птах ще й ненажерливий, справді. До слова „нанэ” можна приєднати слово „сыти”, що означає „все”, а також отой наросток „-цэ”, і виходить звучання: „нанэсытыцэ”, а в слов'янській вимові „Ненаситець”. Оте „сыти” означає, що всі пелікани гніздяться на цьому порозі. Разом з тим так я з'ясував оте „α” (неносове), а щодо відсутнього попереднього „н”, то його сам Константин Порфірогенет чи пізніші переписувачі могли пропустити.

Дуже загадковою досі була назва „*Εντοπιῆ*”, що її Кон-

3) Див.: М. Станівський. „Старослов'янська мова”. Львів, 1964 р. У цій праці це слово пояснено: „нічний птах, пелікан, сіра сова”. Стор 444.

4) Про „*Βερότζη*.” в мене не така думка, як у інших дослідників, але про це на своєму місці.

стянтин Порфірогенет передав висловом „не спи!” і тому дослідники, шукаючи відповідника в слов'янських мовах, додали до нього „ч” (з попереднього слова „*ἐποπαιαχβενον*”) і транслітерували як „не съпи!” Але я звернув увагу на те, що тут маємо унікальний випадок передачі „с” двома сигналами. А з цього я зробив припущення, що це має бути не „с”, а якийсь інший, близький до нього звук. І я такий звук знайшов у черкеському слові „жеин” (інфінітив), а значить воно „спати”. А що заперечення в цій мові висловлюється приростком „мы”, то в мене й вийшло слово *,„мыжеин” — „не спати”. Щоб вийшов наказовий спосіб, треба відкинути афікс „н”. Але в грецькому написанні є ще „*πῆ*”, і я його також знайшов: це дієслівний наросток „пэ”, що означає „зовсім”. Так утворилось слово, що означає: „не спи зовсім!” Правда, й мені теж довелося приєднати одну літеру, а що ця додана літера „*μ*”, а не *ч*, то це не має значення: при недбалому написанні їх можна поплутати.⁵⁾ А може тут вплинув і приросток „нэ” („ны”), що означає напрямок руху того, хто говорить, до другої особи (в граматичному значенні). Щодо голосних „ей”, то це складне звучання („*е*” = *й* + *э*, „*и*” = *й* + *ы* — два двозвуки поряд, і його передано в грецькому написанні отим „*воиу*”.

Здавалося б, що семантика назви „Не спи зовсім!” відповідає сучасній українській назві „Будило”, але насправді воно не так: „Будило” теж адигейське з походження слово. Воно складається з звуконаслідувального кореня „буу”, з наростка „дий” та з наростка „ло”, що означає „трохи дії”. Отже „Будило” — це той, що тільки трохи „бутить” (в українській мові є і вигук „бу!” і дієслово „бутіти”). Від цього кореня є прізвище „Будико” (в „УРЕ”), і воно цілком кабардинське, утворене за допомогою іншого кабардинського наростка „кьо”. Можна тут згадати й іншу назву озера Манич — „Гудило”, утворену так, як „Будило”.

У зв'язку з розшифрованою назвою „Не спи зовсім!” виникає питання: чи можлива взагалі назва в формі наказового способу дієслова? Це питання поставив у зв'язку з назвою „*Напреζή*” Фальк у згадуваній його праці і висловив сумнів щодо можливості такого називання, а Ю. Шерех у рецензії на його працю приєднався до цього „сумніву” (він

⁵⁾ Але тут можливий був і вплив скітської мови, в якій заперечення могло звучати, як осетинське „*нае*”.

написав: „справедливо сумніваючися, чи міг поріг дістати назву в наказовому способі”).⁶⁾ Та такий „сумнів” можливий для Фалька, що, мабуть, не знає добре української мови, але годі зрозуміти, як і Шерех приєднався до нього, адже йому, напевно, добре відомо, що в українській мові такі прізвища, як „Паливода”, „Заваликут” тощо — звичайне явище, так побудована й ота, згадувана вже „Звенигора”. Правда, ця форма наказового способу мусить бути поєднана з іменником, алеж і в назвах порогів додається „прах”, тільки Константин Порфірогенет не хотів, мабуть, при кожній назві додавати самозрозуміле. Крім того, у розшифровуванні цієї назви — „Неспизовсімпоріг”, можливий ще й інший варіант: замість отого „пз” можна поставити „плз”, — тоді вийшло б: „Неспимісце!” Але в цьому варіанті, на мою думку, немає потреби.

То інша справа, що й назви такого типу постали в українській мові на черкеському, либонь, субстраті, як про це в мене йде мова в статті „Походження деяких моделей українських прізвищ”, яка, на жаль, не вмістилася в цю збірку.

У зв’язку з цим питанням логічно буде перейти до розгляду назви „Верутѣ”, що її Константин Порфірогенет переклав, як „кипіння порога”, а це б можна витлумачити як „Кипипоріг” за аналогією з „Неспипоріг”. Але слов’янське „кипи” не відповідає своїм звуковим складом отому грецькому записові. З огляду на це доводиться шукати відповідного звучання десь інде. І я його знайшов ув адигейській мові. Це „бырыун”, що значить „вертїти”, по-російському „бурить” (свердлом), його варіант у кабардинській мові „убруун”. Якщо відкинути від першого варіанта наросток інфінітива „н”, а натомість додати наросток „ще”, що означає наявність у вислові „великої дієслівної ознаки”, щось таке, як „дуже” (вертїти), то вийде адигейське слово „бырыуше” (чит. „берувче”), що в цілому відповідає грецькому написанню, а оте „ω” — це передача двозвука, утвореного закономірно з звукосполучення „уу”, який можна б передавати приблизно як „уу”.⁷⁾ Грецьке „τѣ” відповідає звукові „ч”, як це ми бачили й у таких назвах, як „Чернигів”. Щодо семантики, то „кипіння” й „вертіння” можуть бути легко зближені (пор. старослов’янське „вѣрѣти”, „вѣрж” — кипїти, ки-

⁶⁾ „Україна”, ч. 5, 1951 р., стор. 327.

⁷⁾ Див. „Кабардинско-русский словарь”. Москва, 1957 р. Стор. 493.

плю). Зрештою й зорові образи кипіння та виру, верті й вертежу однакові. „Вертіж”, за Грінченковим словником: „місце свердління”, а „вертьога” — лійкувата ямка, що її „вивертів вітер у піску”. А до всього цього (особливо до отих формальних ознак дієслівності в адигейському слові) я знайшов ще й живомовне свідчення в сучасній українській мові. Це прізвище „Вертипорог”, записане на Запоріжжі вже нашого часу.⁸⁾ А подано його в гурті з такими прізвищами, як „Заєринога”, „Засядьвовк”, „Сушириба”, „Завалипич” тощо. Мимоволі тут стає на пам’яті й прізвище відомого на еміграції (в Канаді) науковця — „Вертипорох”. Це, безперечно, те саме прізвище, що й „Вертипорог” (в обох випадках обое „о” збережені з огляду на традиційність задокументованої форми: як „Прокоп”, а не „Прокіп”, як „Грушевський” тощо). Думаю, що й „х” в другому прізвищі походить ще від черкеської форми „пэрыхьэн”, але могло постати й унаслідок галицького знеголоснення „г” наприкінці слова. Наголос на останньому складі — великий доказ на користь мого розуміння цього слова. Можна думати, що й російське „вертопрах”, що його ні в одному етимологічному словнику не пояснюють, такого ж походження: його могли занести українські бурсаки на Північ як жарт, з церковно-слов’янським звучанням „прах”.

Нозву „Напреѣ” дослідники досі вважали за слов’янське „напрАзи”, тобто „напруж!” (наказовий спосіб від „напружувати”, „напрягати”), але, поперше, це не відповідає семантиці, визначеній у Константина Порфірогенета (він пише, що це значить: „малий поріг”), а подруге — саме „є” ще не означає носового голосного (юса малого). Я знайшов у кабардинській мові слово „пэрыдзэн — „пэрыдзын”, що означає „накидати чогось попереду” (мабуть, каміння), і це можна розуміти як „несправжній поріг”, „малий поріг”. Але оте кабардинське слово — ще не все для того, щоб вийшов тотожний із грецьким написанням звуковий комплекс. Та в кабардинській мові є ще приросток „нэ” („ны”), що означає скерованість убік другої особи (граматичної). Отож якщо додати на початку отого слова цей приросток та відкинути від кінця афікс інфінітива „н”, то й вийде: „нэпэрыдзэ”,

⁸⁾ „Наука і суспільство”, ч. 12 за 1965 р. Київ. Стаття „Прізвища по-козацькому”. Автор статті додав у дужках: „напевно, із лоцманів”. Стор. 28.

що можна б перекласти як „накидай(каміння)поріг”, тобто вийде, справді, назва в формі наказового способу. Відсутність у грецькому написанні голосного між „п” та „р” можна пояснити тим, що південний слов’янин скоротив це повноголосся так, як і в „πρᾶχ”.

Найбільше схожа на слов’янську назву „Βουλνῆπρᾶχ”. На користь цього мала б промовляти і теперішня українська назва „Вільний”, і семантичне пояснення Константина Порфірогенета (мовляв: „бо кінчається великим плесом”).⁹⁾ Але це не так легко обґрунтувати, бо, поперше „ου” — це все таки не „о”, а припускати, як це робить Фальк, що це вже замінене українське здовження, навряд чи можна, подруге — між „л” та „н” немає й натяку на голосний (а щоб він у X в. вже випав, годі думати), а потрете — й саме слово „воля” та похідне від нього „вольный” навряд чи могли тоді в слов’янській мові бути вживані (їх немає ні в словниках старослов’янської мови П. Дільса та М. Станівського, ні в Фасмера). Якщо, далі, припустити, що це походить від слова „вълна” (хвиля), як це роблять деякі дослідники, виправляючи грецьке „βουλνῆ” (плесо, болото) на „βιλνῆ”, то тоді неясно, як „ъл” могло дати українське „іл”. На мою думку, ключ до з’ясування цієї назви — назва річки Вільнянки, яка саме тут упала до Дніпра. Такий випадок маємо з назвою Сурського порога, що одержав свою назву від р. Сури, та й Кодацький поріг має назву від берегової прикмети — населеного пункту (фортеці) Кодак. Але звідки ж назва самої річки Вільнянки, що це слово означає? Це слово черкеського походження, а в основі його трое слів: „вауэл” (утворене від „вы” — віл), що значить „воловик”, „нанэ”, або „нэнэжь” (тут „жь” — старий, стара), що значить „бабуся”, та „кьуэ” (чит. „ка”), що значить „річка” (це звичайний додаток ув адигейських назвах річок). Оте „вауэл” відбилось в староруському „волій” (воловий), а це останнє засвідчило м’якість „л” як рефлекса „л’”. Звукосполучення „ауэ” спочатку, мабуть, вимовлялося як тризвук „оўо”, що потім перетворився на двозвук „уо”, який, може, й досі зберігся в північноукра-

⁹⁾ Тут немає потреби запроваджувати здогадку Фалькову семантику, що до неї приєднався в отій своїй рецензії й Ю. Шерех, — мовляв, „вільний від води, непокритий”. Якби це було так, то цей поріг був би не „вільний”, а навпаки, найтрудніший для човнів. („Україна”, ч. 5, 1951 р., стор. 327).

їнському „вуол”. Поєднання „вауэл” та „нанэ” („нэнэ”) давало значення: „бабуся воловиків”, тобто місцевість, де випасували чи викохували волів. А що це було біля річки, то й саму річку стали називати *„вауэлнэнэкъуэ”, що в пізнішій слов’янській вимові могло звучати як „вуольнянъка”. Але для назви порога додаток „къуэ” був непотрібний, і його називали тільки отими двома першими складниками. Від „вауэл” походить і назва річки в водозборі середнього Дніпра „Волинь” (тут у відкритому складі „о” не перейшло в „і”), а також назва краю — „Волинь”.

Таким чином, ясно, що оте грецьке „ω ” відповідало три- чи двозвуковій „ауэ”, а „ωγ.” — це та частина „нанэ” чи „нэнэ”, що є в цілому — „Вауэлнэ(нэ)прах”. Пізніше, вже на українському ґрунті це слово через забуття значення скороченого шляхом гаплогії „нэнэ” стало асоціюватись із словом „вільний”.

Про назву порога „Лишний” в „УРЕ” сказано, що вона пізнішого походження, і це означає „зайвий” (в районі порогів слово „лишний” загальновживане). Але у тій же „УРЕ” згадано про іншу вимову цієї назви — „Личний”, яку Яворницький нібито пояснив так, що це від слова „лико”, з якого нібито сукали мотузки до вітрил. Алеж тоді було б „ликовий” або „личаний”, а не „личний”! На жаль, і я не знайшов певного вирішення щодо походження цієї назви. Це могло бути від адигейських слів „лъычын” — зривати що з ніг, від „лъэщын” — чистити, витирати, але це ще треба б продумати.

Назва „Лоханський” походить від назви вільного проходу між лівим берегом і островом Скелястим, — від назви „Лохань”. Але чи це те саме, що й російське „лохань”, „лоханка” (між іншим, у районі порогів останнє слово є в українській селянській мові, тільки з вимовою „лаханка”, що свідчить про його запозичення з усної російської мови). Я думаю, що „Лохань” — це кабардинське слово „лъахъэнэ”, що значить „петля”, за це промовляє повна фонетична збіжність. Можливо, що це його Константин Перфірогенет називає *Острѣ-боуи-прах*, бо посеред нього аж три острови (якщо взагалі слов’янське слово „остров” у цій групі назов можливе, та й „ω,” навряд чи означає „ъ”, — чи не має тут зв’язку із словом „остро” = „дуже”, а „боуи.” чи не те саме, що й „Вовниг”, як „остроготи” = „дуже руді”?).

Як уже казано, назва „Сурський” — від р. Сура, а це,

либонь, скітське слово, бо в осетинській мові „сур” значить „сухий” (недаремно є й Мокра Сура, а це натякає на можливість „сухої річки”). „Кодацький” від берегової назви „Ко-дак” (історично відома фортеця), а ця остання, либонь, означає „осідок”. Є ж і острів на Дніпрі „Кодачок”. Ця назва, мабуть, найпізніша, уже татарська, як про це свідчить її вокалізм (сингармонізм) та наголос на останньому складі.

Годиться тут сказати щось про назву „Хортиця”. Ця назва відома з XII ст. Цей Дніпровий острів був збірним місцем для руських князів, як вони йшли на половців. Для етимології є в кабардинській мові фонетично відповідне слово „хуартэ”, до якого можна додати наросток „цэ”. На жаль, семантика цього слова не відповідає: це значить „пелюшка”. Але з певним натягненням це можна вмотивувати.

Таким чином, виходить, що всі назви порогів неслов’янського походження. Тим то виникає питання: а чому ж їх у Константина Порфірогенета названо слов’янськими?

На це питання дуже легко відповісти на підставі історичних і мовних даних. Наддніпрянська людність у X ст. говорила вже по-слов’янському, а топо- й гідроніміку вживала таку, яку вона успадкувала від попередніх жителів цієї території — адигейців, і, не розуміючи, якого ці назви походження, вважали їх своїми, „місцевими” (як рівняти до „руських”, варязьких), слов’янськими. Адже й тепер наші люди думають, що „Київ”, „Чернігів” тощо споконвічні українські, слов’янські назви.

Якщо мати на увазі назви Дніпрових приток, то серед них можна знайти багато назв адигейського (черкеського) походження. Деякі з них уже визначив О. Стрижак у своїй книжці „Назви річок Полтавщини” (Київ, 1963 р.) — „Псьол” та інші. Але він (Стрижак би то) не заглиблювався в передісторичні часи, а вважав ці назви досить пізнього походження, пов’язуючи виникнення їх з переселенням тих черкесів, що заснували Черкаси. Я не брався спеціально за з’ясування цих назв, але тут дещо можу сказати. От Стрижак згадав припущення М. Максимовича, що „в таких назвах, як „Псьол”, „Хорол”, „Угол” (давня назва Орелі), „Оскол”, „Ворскол” (варіант назви „Ворскло”) є спеціальний складник „-ол”, що може означати „вода”, „річка”.¹⁾ Насправді ж це неможливе з огляду на назву „Псьол”, де зазнаки відомо, що „пс” —

¹⁾ „Назви річок Полтавщини”, стор. 58.

по-черкеському — „вода”, бо тоді б це була „вода водяна” (як „масло масляне”). А тимчасом „ол” — наросток, що означає наявність збільшеної ознаки: напр., „Псьол” „багата на воду”, „Угол” — вибоїста, з калабанями (останнє — також черкеського походження).

Можна ще згадати назви річок: Комилинка (від „къамыл” — очерет), Жолон (від „жылан” — третій рік дванадцяткового тваринного календаря), Молохви (від „мэлихъуэ” — чабан), Буди (від „быдэ” — сильна). Про назви „Кубань” та „Шача” вже була згадка.

6. „Галич”, „Галичина” й інше

Якщо перейти тепер до західноукраїнських земель, то передусім треба з’ясувати походження назов „Галич”, „Галичина” й споріднених з ними утворень. Труднощі тут у тому, що є декілька можливостей щодо з’ясування їхнього походження, і нелегко зупинитись на якомусь одному. На одну можливість натякнув був ще наш літописець: „И по семь скажемъ о Галицинѣ могылѣ и о начатыи Галича, откуда ся почалъ”. Але далі він не сказав про це нічого. Проте можна думати, що він хотів вивести назву „Галич” із назви птаха — „галиці”. Тільки ж із цієї форми не можна вивести форми „галичъ” (прикметник приналежності, як у „Слові о полку Ігореві”: „говорѣ галичѣ убуди”), — з неї могла б бути тільки форма „галицин” чи „галичин” (з чергуванням „ц” - „ч”)²⁾, як це й видно з його вислову „Галицина могила”. Отже, й назва міста була б „Галицин” чи „Галичин” (город), за ім’ям засновника Галиці. Алеж в українській мові є й інші форми, утворені від цього ж кореня: „галка”, „галь” (згряя галок; „галь на скиртах сидить” — Міуський повіт) та „галич” (також згряя галок; „галич поле криє” — в Шевченка). Форма „галич” означає збірність і стоїть в одному морфологічному ряді з такими словами, як „чернь”, „знать”. А що фонетично вона збігається з назвою міста „Галич”, то дехто й пробував ототожнити ці дві різні форми: мовляв,

2) У сучасній українській мові такого чергування немає, як це знати з утворення „молодиця” - „молодици” (пор. також російське прізвище „Голіцин” — від „голица” — накожень), але про його можливість може свідчити українське прізвище „Галичин” (якщо воно такого, а не іншого, як побачимо далі, походження).

звідси й походить назва міста, бо в цій місцевості завжди було багато галок. Але де їх, тих галок, не було й немає? А назва міста „Галич” є тільки тут та, як побачимо далі, на російській Півночі! Хоч слово „галка” кабард.-черкеск. походження (воно значить „криклива” і походить від „гъэлъэн” — „кричати”), але я не думаю, що від нього можна вивести назву міста „Галич”. Дехто з етимологів пробував вивести назву старого цього міста від кельтського слова “hal”, що значить „сіль”. Цієї етимології додержувались ще наприкінці минулого сторіччя Ф. Бравн, Еглі, у 30-их роках нашого сторіччя — С. Шелухин, а нашого вже часу її якнайрішучіше обстоює А. Попов. У своїй книжці „Географические названия” (Москва, 1965 р.) він (Попов би то) приєднався до аргументації Еглі, зазначивши, що той дав „незаперечне з’ясування назви „Галич” (стор. 70). Історично це поєднують із відомим фактом добування ще давніми часами соли в Галичині („початки його виходять за всякі історичні межі”, — пише М. Грушевський). Для семантичного обґрунтування цієї етимології наводять західно-європейські назви з отим „кельтським” коренем (Hallstadt в Австрії тощо), а також назви „Галич” на півночі Росії („Галич Мерський” тощо), що теж були здебільшого пов’язані із добуванням соли.

Ця „кельтська” етимологія може показатися переконливою, якщо обмежитися тільки визначенням кореня в назві „Галич”. Алеж корінь — це ще не все слово, потрібне пояснення ще й морфологічної будови слова, а в даному разі ще й не одного, бо, крім „Галича”, є ще „Галиція”, „Галичина”, „галичани” й дещо інше, зв’язане з цими назвами. А тимчасом згадані дослідники про ці форми майже нічого не кажуть. Тим то я, не спускаючи з уваги отого безсумнівного зв’язку назви „Галич” із добуванням соли, спробував пошукати відповідних даних у кабардинсько-черкеській мові. І я знайшов таке слово (не тільки корінь!): „гуэл” (чит. „гал”).³⁾ Ба більше: з Грінченкового словника я довідався, що це слово збереглось і в українській мові, та ще й у різних формах: „гал”, „гало”, „галà”, „галець”, „галечок”. Перші двоє слів мають, за Грінченком, різні значення, а серед тих значень є й такі: 1. кругла „галявина” в лісі (тут і корінь той самий: „гал-”), 2. кругле плесо на озері, не заросле водоростями, 3.

³⁾ „Русско-кабардинско-черкесский словарь”. Москва, 1955 р. Стор. 454.

лісове озеро. Отже, основна семантична прикмета цього слова — округлість (перші двоє слів мають значення ще й кулі). Цю прикмету виявлено ще у лайці „щоб ти пішов круга світа та гала світа”, де рівнобіжно вжито слов'янського слова „круга” і черкеського „гала”. Якже мати на увазі „галицьку дійсність”, то це будуть ті озерця-солянки, що з них брали солону воду (ропу) для виварювання соли. Як бачимо, зв'язок кореня „гал” з черкеським субстратом української мови безсумнівний, а це автоматично заперечує потребу шукати його в кельтських мовах. Щодо форми слова „Галич”, то це не така проста справа, як можна було б сподіватися, мавши на увазі наявність у ній такого, здавалося б, зрозумілого наростка, як „-ич”. Наявність цього наростка в небагатьох загальних іменниках із значенням професії (історично засвідчене „зварич” — „той, хто виварює сіль”, є й прізвище „Зварич” у Галичині; „судичь” — у грамоті 1350 р., „скибичь” — у грамоті 1370 р.) могла б підказати думку, що й назва „галич” — це професія того, хто добуває сіль із „гала”-озерця, може, того, хто тягне воду за допомогою „жерата” (про походження цього слова далі) чи якимось інакше. Алеж тоді назва міста могла б швидше бути „Галичів (город)”, як от історично засвідчений „Боричів узвіз” від прізвища „Борич”, чи „Мункачів” (на Закарпатті). А крім того, на півночі Росії є назва „Солигалич”, що походить від вислову „Соли Галицькіє”, а в однині це засвідчене в Воскресенському літописі під 1335 р. так: „что у Соли Галичской”. Ці прикметникові форми виразно свідчать про те, що ця назва походить не від прізвища, а той факт, що її вжито там, де добувано сіль із озер чи солоних джерел, — що „галичская” не означало „привезена з м. Галича” (що в Галичині), бо це був би абсурд: її добували на місці. Отже, це було щось інше. На мою думку, це означало: „сіль, виварювана з озерної води, озерна чи джерельна” (а не кам'яна, дрібкова, як на Україні називали сіль-бахмутку). У сучасній черкеській мові я не знайшов такої готової форми, що давала б „-ич”, але її можна легко створити за допомогою продуктивного наростка „-щ”, що означає „приміщення”, „вмістище”. Так можна утворити слово *,„гуэлэщ”, де звук „э” — звичайний у кабардинському словотворенні сполучний між приголосними засіб (здається, тут можливий і звук „ы”, але й без нього можна). Це слово побудоване за аналогією з живими словами кабардинської мови, такими, як, наприклад, „гуэнэщ” (комора), утворене із слова „гуэн” (засік) за допо-

могою отого наростка -„щ” та сполучного звука „э”. „Гуэ-нэщ” — „вмістище засіків”, комора. Отож і *„гуэлэщ” можна розуміти як умістище чи збірник ропи, тобто це вже спеціалізована назва соляного озера (а не озеро взагалі, називане словом „гуэл”). На слов’янському ґрунті звуковий комплекс „гуэлэщ” закономірно, як про це свідчать інші кабардинські слова, засвоєні в українській мові, напр., „бабыщ” — качка, що стало прізвищем кубанського отамана Бабича, звучав як „галич”. (Між іншим, оте слово „гуэнэщ” дало в українській мові прізвище „Ганич”, що не має нічого спільного з ім’ям „Ганна”, бо тоді було б „Ганнич”). З таким значенням слово „галич” занесено й на російську Північ, звичайно, спочатку як загальний іменник, а потім, як і в Галичині, воно стало й власною назвою — назвою населеного пункту. Коли давнє значення цього слова було забуте, тоді стали переносити цю назву й на нові місця, де соли з озерсолянок не добували, а тільки як спогад переселенців про попереднє місце проживання. Так, либонь, виник „Малий Галич”, або, в румунській вимові, „Галац” біля гирла Дунаю, куди втікали галицькі „вигонці”. Так пояснює А. Попов і назву „Галическая волость” у Калузькій області. Назва „галицької соли” збереглася на півночі Росії в слові „галья” — солоні оселедці, тобто оселедці, посолені такою вивареною з озерної ропи сіллю.

Є в українській мові прізвище „Галич”, і воно, безперечно, походить від загального іменника із значенням професії (як і „зварич”), а наросток -„ич” у ньому, як і в інших словах, де немає значення „син” (це останнє, здається, походить від форми „пътичь” — пташеня), також кабардинського походження. Він, цей кабардинський наросток, відповідає слов’янському -„ик”, як про це свідчить, наприклад, слово „Налщыч” відповідно до слов’янської вимови „Нальчик”. Але можна ставити питання й про субстратне походження всякого слов’янського наростка -„ич”, оскільки і в кабардинській мові можливі такі прізвища, як „Казбич” (у Лермонтова, в повісті „Герой нашого часу”), а також кабардинська вимова назви „Казбек” як „Къазбэч”. Якщо в таких випадках, як „Ярославич” наросток -„ич” приєднаний безпосередньо до іменникової основи, то в таких випадках, як „Петрович” він „нашарований” на слов’янський наросток -„ов”.

Про черкеське походження кореня „гал” у слові „Галич”

свідчить і черкеська назва пристрою, що ним брали воду з озера, — слово „керат”: воно походить від черкеського „кӀэрытӀэ (тин)” — „литися”, „тягтися” (про густу масу, ропу).

Слово „Галичина” тепер стоїть для нас в одному морфологічному ряді з такими словами, як „Полтавщина”, „Чернігівщина” тощо, але, поперше, вона вирізняється з-поміж них своїм наголосом, що стоїть на останньому складі (форма „Галиччина”, мабуть, штучна), а подруге — і наросток „ина” у всіх цих словах потребує свого з’ясування — яке його походження. Можна думати, що цей наросток також кабардинсько-черкеського походження: він є в таких словах, як „дэ-рэбинэ” (драбина на возі, звідси гуцульське „дараба” і загальноукраїнське „драбина”, що прийшло до нас із Польщі, а поляки мають його від чехів, тим воно й без „повноголосся”) „бэрэтинэ” (м’ята), „гъыринэ” (плаксі), „хъыринэ” (колиска, гойдалка), „кӀапӀинэ” (копа). Цей наросток „(р)-инэ” на слов’янському ґрунті розколовся на два різновиди, залежно від різного його наголошування ще в кабардинсько-черкеській мові: якщо наголос був на останньому складі, він набув форми „(и)на” („Галичина”, рос. слово „копна”), а як на передостанньому — „инь” (назва річки „Горинь”). ⁴⁾ У цьому другому випадкові кінцеве „э”, як ненаголошене, відпало, а це звичайне явище в адигейських мовах.

Слово „галичане” утворилось, мабуть, за аналогією із словом „кияне” (пізніше правописне „галичани”, „кияни”), а може, й так, як назва р. Вільняна, тобто „Галич” + „анэ”, що означало: „галицька мати”.

Українське прізвище „Галичин” могло утворитись від слова „галиця”, з чергуванням „ц” - „ч”, але могло утворитись і від кореня „гуэл”, від інфінітивного його утворення *„гуэлэщын”, за аналогією з такими словами, як от „гъэлэщын” (розводити племінних коней; від цього слова воно теж могло утворитись). Форма „галець” створена від „гуэл” та адигейського ж наростка „цэ”, а це значило „озерний” (це той наросток, що й у „галиця”, тільки кінцеве „э” тут відпало). „Галечок” і прізвище „Галечко” утворилось за допомогою кабардинсько-черкеського наростка „къуэ”, що теж розвинувся в два варіанти: „(о)к” та „ко”.

⁴⁾ У слові „драбина” та в західноукраїнському прізвищі „Харина” наголос пізніший, польський. Пізніше наголошування і в словах „Україна”, „Полтавщина” тощо.

Назва „Галиція” — книжне утворення, за зразком латинських назов з наростком „-ia” („Італія” тощо).⁵⁾

Зазначу наостанку, що назву „Галич” можна б виводити ще з осетинського (історично скітського) слова „гал”, що значить „віл”, але, по-моєму, в цьому немає потреби, бо „соляна” етимологія все таки переконливіша. А крім того, „черкеську” етимологію підтримує велика кількість гідро- й топонімів, а також прізвищ, що їх ми маємо на території Галичини. От хоч би назви річок: „Луква” (від „ly” — рот гирло, та — „кьуэ” — річка), „Мурафа” (від „морэфэ” — глинястого кольору). Назви міст: „Делятин” (від „дэІэ-тын” — піднести щось разом), „Жовква” (від „жылкьы” перший рік усного тваринного календаря), „Самбір” (від „самбыр” — спокійний). Про прізвища й деякі загальні іменники буде мова далі.

7. Походження українських та інших слов'янських прізвищ

Походження багатьох і багатьох українських та інших слов'янських прізвищ від адигейських мов — чи не найяскравіше свідоцтво про адигейський субстрат слов'ян і слов'янських мов. Тут впадає в око збереження на протязі майже двох тисяч років (якщо рахувати від початку їх послов'янення) сливе зовсім не зміненого звучання адигейських (кабардинських) слів. От українське прізвище „Мазепа” (між іншим, досить поширене на Україні, а не тільки прізвище гетьмана І. Мазепа) означає в кабардинській мові: „початок місяця”, „молодик” („мазэ” — місяць, „пэ” — початок; і в гербі гетьмана Мазепа, справді, є молодик). Галицьке прізвище „Хома” не має нічого спільного з наддніпрянським ім'ям „Хома”: це живцем збережене кабардинське слово „хамэ” (чит. „хома”), що значить „чужинець”. Прізвище „Гук” по-

5) Цікаво, звичайно, з'ясувати, звідки взялася назва “Galicia” в португаломовній провінції Іспанії. Як відомо, від “gal” країну (Францію) називано “Galia”. Про це трудно без спеціального вивчення сказати щось певне, але коли алани, приєднавшись під натиском гунів 406 р. нашої ери до вандалів та свевів, опинилися разом з ними аж у північній Африці, то, очевидно, вони чи якісь їхні родичі, мали б залишити якісь сліди в топоніміці Перенейського півострова, що через нього йшли. А як наш літописець називав справжніх галів „галичане”, то він тільки переносив звичну назву з своїх галичан на галів.

ходить від слова „гъукІэ”, що значить „коваль” (ненаголошене „э” відпало). Правда, тут можна думати, що воно тожне з назвою водоспадів у Карпатах — „гук”, алеж і сама ця назва водоспадів потребує пояснення. Тут може допомогти кабардинський вислів „гъукІэ уадэ” — ковальський молот, а цей вислів звучить: „гук вода”. Фонетична збіжність другого слова із слов’янським словом „вода” могла призвести до усвідомлення й першого як назви води (водоспаду). Галицьке прізвище „Думин” походить від „дымын” — слабоголосий. Прізвище „Сак” — від „сак” — пильний; прізвища „Шиян” та „Шаян” — від „шин” — „той, хто вказує простягнутою рукою”, може, наказує; „Лисогір” — від „лэжъыгъэр” — робота (тут відбулися чималі фонетичні зміни внаслідок народної етимології; „р” наприкінці слова — ознака називного відмінка); „Дей” — від „дей” — горіхове дерево; „Мухин” — від „мыухын” — незакінчений, недійшлий (від цього й слово „мухінка” — недостигле пшеничне зерно, що не вимолочується і в віяльці відходить у рештак; це також назва мурашних личинок; „х” не перейшло в „ш” через те, що „ы” не давало для цього умов); „Бенеш” (українське й чеське) — від „бэныщІ” — трунар (отже, не від „Бенедикт”); „Мах” — від „мых” — вага; „Бабич” (прізвище отамана Кубанського війська, що й писав його по-російському „Бабыч”; є на Закарпатті, в українців, є в хорватів) походить від слова „бабыщ”, що значить „качка” (звідси й назва річки на Закарпатті — „Бабичка” — „качина річка”); прізвище „Макух” — від „макъыху” — товстий голос, бас; „Микита” — від „мыукытэ” — безсоромний (чи не звідси й „лис Микита” у Франка, цинік-лис?); „Колесса” (варіант „Кілессо”) — від „къэлъэса”, що значить „умитий” (фонетичні зміни виникли внаслідок народної етимології); „Цьорох” — від „цырх” — рідкий ліс; „Ких” — від „кыхъ” — довгий; „Кобзей” — від „къабэзий” — пташине перо; „Кобзев” — від „къабзеу” — чисто; „Курах” — від „курых” — з середини взятий; „Петлюра” — від „пэцлурэ”, „пэтлур” — гостроносий; „Джус” — від „дзыус” — наклепник, зухвалець (звідси приказка: „Підкрути вуса, джусе!”); „Балабан” — від „бэлэбэнэ” — обшарпанець; „Балах” — від „бэлыхъ” — сміливий.

Цікава етимологія прізвища „Мишко” (західноукраїнське „Мишко”): воно походить від кабардинського „мышэ”, що значить „ведмідь”, з додатком слова-наростка „ко” (з „къо”, що значить „син”). Звідси зрозуміло, чому росіяни на ведмедя кажуть „Мишка косолапый”. До цієї російської семанти-

ки додається ще й семантика слова „мышґ”, що значить „незграбний”. Але це всеслов’янське запозичення, бо й ім’я засновника першого польського князівства „Мешко” цього ж походження. Можна думати, що й прізвища „Мись”, „Миськів” та „Мисик” походять від цього ж слова, оскільки в Польщі дитячий іграшковий ведмедик називається „місьо”. „Галушинський” походить від „гъәлушын” — „наставляти когось на щось”, як це визначено (може, хибно) в кабардинсько-російському словнику.

Кабардинське слово „гъәлзэгән” значить „підвищувати щось, зокрема голос, і звідси, мабуть, походить прізвище „Галаган” („г”, мабуть, від польського правопису й вимови), але воно збереглося в українській мові і з іншими значеннями: поплавок на рибальських мережах, великий мідяний горщик, ікра з білої риби, іскра, старовинна грошина на 4 крейцери, або й інші мідяки. Прізвище „Калабан” — від „къәлыбын” — гніватися. Прізвище „Калита” — від „къәлътән” — рахувати прибутки. Звідси й прозва московського князя Івана Калити, українське слово „калитка” — капшук на гроші, а також українське прізвище „Колатало”. Про таке значення цього слова в слов’янських мовах свідчить російський вислів „сколотить денег”, тобто „зібрати грошей” на щось. Прізвище „Куйбіда” не має нічого спільного з висловом „кувати біду”: воно походить від „къәубыда” — впійманий (дієприкметник). Прізвище „Кобелецький” — від „къәубәлэцын”, що значить „гніватися”. Прізвище „Кобилянська” походить не від „кобила”, а від „къабыл”, що значить „правда”, „правильність”. Але тут складена основа: „къабыл” і наросток „анэ”, а вже від цього назва місцевості, що дала пізніше „Кобилянський”. Від цього ж слова походить і прізвище закарпатського Довбуша — „Кобилиця”, що значить „справедливий”. Прізвище „Кейван” — від „къәвын” — базікати. Прізвище „Кобаса” — від „къубас”, що значить „сириця”, не вичинена шкіра (від цього слова, либонь, походить і слово „ковбаса”, як дієприкметникова форма від нього). Можливо, що прізвище „Курбас” походить від цього слова, тільки з „р”, що могло появиться за якоюсь аналогією. Прізвище „Дихдала” — від назви гори „Дих” і „дала” — долина; такого ж типу й прізвище „Футала”. Прізвище „Малюца” — „мәлудзә” — бараняча трава, баранець (рослина). Прізвище „Шовгенів” також кабардинського походження, був такий адигейський комуніст Мос Шовгенов (але кореня я не шукав). Прізвище „Теліга” — від „теґыгән” — підтримувати

щось над чимсь (над колесами?). Прізвище „Теліжин” теж черкеського походження: від „телэжьэн” — працювати на когось. Прізвище „Цуканов” — від „цыкъан” — вівсянка (птах). Прізвище „Чалишів” — від „чыл” (чит. „чал”) — курінь, та „ыш” — наросток дієвої особи, — отже, ніби „курінний”. Прізвище „Дурделла” — від „дурдил” — „щось дуже гарне”, „Бзир” — від „бзыр” — закрійник, із вставним „д”, як у слові „вздріти”.

Прізвище „Банах” — від „банэх”, що значить „баранець” (рослина). „Пелех” — від „пэлъх” — перший син; „Кекало” — від „къекун” — зважливим бути; „Лепкий” — від „лэпкъ” — порода худоби; „Баратинський” (рос.?) — від „бэрэтинэ” — рід м’яти; „Хорішко” — від „хэрэшкІэ” — буйволеня; „Каздоба” — від „къэдабэ” — цвіт верби (або від „къаз” — гусак); „Самець”, „Самчук” — від „самэ”, що значить „купа” (в першому наросток черкеського походження, в другому — тюркського). „Мамай” — від „мамае” — рідка страва, куліш. Але всіх таких прізвищ тут не перелічити! Можна укласти цілий словник їх.

Є в українській мові багато прізвищ із типовим для черкеської мови оформленням — з наростком приналежності „-ей”. Я вже згадував одно таке прізвище „Дей”. Тут додам ще декілька: „Балей” чи „Белей” — це значить „вишня” (дерево), від „балій” — вишня-ягода і отой наросток „-ей”. Прізвище „Ширей” — від „сырей” — висока кам’яна загата, стіна. Ще „Рабей”, чи „Рабій”, „Багалей”, чи „Багалій” (академик), але цих корінів я не з’ясував. Прізвища цього типу особливо часто трапляються на Буковині (1,5%) та на Закарпатті — 2,5%³⁾. Якщо вони, прізвища цього типу, є й у румунській та угорській мовах, то це спільна ізоглоса, що виникла на антсько-черкеському субстраті.

Є прізвища черкеського походження й у росіян, зокрема в дінських козаків. Напр., відомий тепер „д-р Живаго” нічого спільного не має з словом „живий”, дарма що сучасні російські етимологи таким його вважають. Наприклад, А. Суперанская в популярній книжечці „Как вас зовут?” (Москва, 1964 р.) поставила його в один ряд із прізвищем „Седых”, „Дурново”, не звернувши уваги на те, що тут „а” стоїть під наголосом, а це в російській мові (в цій формі) неможливе:

³⁾ Ю. Редько. „Географія основних типів українських прізвищ”. Зб. „Питання ономастики”. Київ, 1965 р. Стор. 82.

не скажеш же „Толстаго”, а тільки „Толстого”. Насправді „Живаго” — це черкеське слово „жъэуагъо”, що значить „зірка”. У Києві працює науковець „Жевахов” — це походить від цього ж слова, причому „ов” тут фонетичного „черкеського” походження, а не російський наросток „-ов”. Таке „-ов” є й у прізвищі дінського письменника М. Шолохова від „Шолэхъу” (семантики цього слова я не досліджував, а взяв це з однієї статті черкеського науковця Дж. Кокова). Прізвище „героя севастопольської оборони” Малахова походить від „мэлахъо”, що значить „чабан”. Історик російського письменства Галахов має прізвище від слова „гъэлъэху”, що значить „валах”. Прізвища білогвардійських генералів Каледина та Денікіна також черкеського походження: перше від „къэлыдын” — „запалюватися”, друге — від „дэнык”, що значить „скрізь” (він). Дінське врізвище „Барибин” — від „бырыбын” — розкудовчувати волосся.

Є черкеські прізвища й у західних та південних слов’ян. Напр., чеське „Гаха” — керований, від цього ж кореня — „гъэхъэн” — і прізвище „Гашек”. У поляків — „Пац” — від „пэц” — волосина в носі, „Бжехва” — від „бжьахъуэ” — пасічник. Югославські прізвища „Сомборский” та „Бабиц” уже згадувані. У сербів „Комилович” — від „къамыл” — очерет.

8. Всякі інші слова та форми адигейського походження

Є в українській мові багато й звичайних слів черкеського походження. Я їх спеціально не розшукував, а тільки занотував те, що впало в око в процесі шукання даних для гідро-й топоніміки та ономастики. Це здебільшого такі слова, що, сказати б, так інтимно ввійшли в українську мову, що не хочеться й вірити, що вони не слов’янського походження. Це передусім „нення”, „ненька”, „няня”, „нянька”, «неньо» (західноукраїнське — „батько”), про які вже була мова. Далі: „хата” з „хатэ” — город, але й семантику „хати” з нього можна вивести: щось обгороджене; „халупа” (від „хъэлупэ” — вічко у вулику, але звідси можна вивести й значення „нори”, „землянки; дотеперішня думка, що це від грецького „χαλύβη” фонетично необґрунтована, з цього останнього може походити карпатське „колиба”); „капці” — від „к’лапцэ” — шлунок (може, із шлунка тварини зроблені виступці); „котики” (на вербі) — від „къатэжы” — цвіт верби; „сорок” — „сырак” (тепер це значить „чалма”, а колись мало, мабуть,

значення хутра на шапку, а набір таких шкірок на кожух — 40 став пізніше означати числівник „сорок”); „гай” — від „гъей” (прорідний ліс); „гевал” і прізвище „Гевеленко” — від „гъавал” — тік (це, мабуть, той, хто молотить на току, гречкосій); „халасувати”, в значенні „жмакати”, нівечити одяг, — від „хэлъэсэн” — полоскати щось у чімсь, недбало випрати (у текстах І. Франка траплялася мені така фраза: „І як той пес... скоро жир дістане і квапиться прожерти й халаснути”; в цьому останньому ще й відгук черкеської назви заколотки для собак — „хъэлус”, від якого є й прізвище „Халус”); „жут” — від „жъутэн” — ламати (отже, перелама-на стіна); „джигун” — від „джэгун” — танцювати; „кебета” — від „къэбэта” — збагачений, обдарований (є й „кеба”, без наростка „та”); „шинок” — від „шынык”, що значить „ке-лих” (а не від нім. Schenke); „келих” — від „къэлъыхъэн” — взаємитись, бути в товаристві, а, може, й частуватись; „ка-гат” (сховище картоплі чи буряків у полі) — від „къэгъэ-тын” — скласти щось (сюди), можливо, із схрещенням зі словом „къегъэтылъэкІын” — обкласти щось чимсь (кар-топлю землею); „жага” — від „жъэгугу” — вогнище; „жар” від „жъэрэжъэн” — горіти; „жадоба” — від „жъэ” — рот, з відповідним черкеським же оформленням — „добэ” (пор. „жъэдэнэн” — застрягати в роті, „жъэдэз” — повний рот); „лапа” — від „лъапэ” — передня частина ступні; „кадр”, „кадра” в розумінні „багато людей”, „виробничі кадри” (а не „кадр” у фільмі) — від „куэдрэ” — багато, часто; „кут-ниця” (задній прохід) — від „куэтэн” — пряма кишка; „упи-ханий” (в ступі обтовчений, а звідси й „пшоно”) — від „пы-хын” — відокреслювати, відтинати (луску, шкірку); „яйце” — від „яе” — кругле (в слові „яйце” — „ьце” — наросток); „кобза” — „къабзэ” — чистий, правильний (може, чистий звук); перша частина в слові „гайворон” — від „гей” — си-зий (отже, „сизий ворон”); „певний” — від „пэувын” — стояти проти когось непохитно; „хибний”, „хиба” — від „хыбый” — зношений; „клингати” — від „кыгъын” — скрипі-ти. „Діжа” походить від „дэжын” — сходити вгору, це діе-прикметникова форма „дэжа” (опара сходить); „хай” — від „хуей” — бажати чогось; „нехай” — від „нэхъей”, що зна-чить „гірший” (пор. „занехаяти”); польське „niech” похо-дить з цього ж комплексу, бо адигейське слово „нех” пра-вить за засіб творення вищого ступня порівняння прикмет-ників; частка „ба” (у звороті „ба, більше”) — від „бэ” —

багато; гуцульське „сокотитися” — від „сак” (чит. „сок” — пильний).

Сполучник „і” однаково звучить у слов’янських і адигейських мовах. Займенник першої особи однини „я” в сучасному кабардинському „яз”, що значить „один з двох”, звучить так, як звучало це слово в староруській мові, а в болгарській ще й досі воно так звучить (в осетинській мові „аез” — „я”). Відомий з українського історичного фольклору вислів — „батько-мати” — це калька з черкеського „атэ-анэ” (ці слова можуть мінятися місцями).

„Інтимність” адигейського субстрату в українській мові яскраво виявлена в спадщині вигуків, тобто в тих явищах, що їх мови майже ніколи не запозичають з інших мов. Наприклад, такі, здавалося б, українські вигуки, як „соб” („доб”), „цабе” (кажуть навіть: „велике цабе” — значна персона), — це тільки назви волів по-черкеському: „цџоб” — просто „віл”, а „цабе” — від „волохатий”. Тільки пізніше, внаслідок забуття колишньої семантики, ці слова набули значення вигуків. Дієслівні вигуки „хап!”, „кап!” — це черкеські „хъэп”, що значить „хап!” та черкеське „къып” — ковтати (мабуть, один ковток). Не виключене, що взагалі ця граматична форма — дієслівні вигуки — походять з черкеської мови. Відоме „цур тобі, пек!” походить від слів „цурэ” — бабка (комаха) та „пыкџын” — відчіпатись (в наказовій формі: „пыкџ!”): „відчепись, бабко!”. Парубоцький вигук „тю!” — від „тџау”. „Ги” — вигук плачу, походить від „гъы” — плач. Західноукраїнське „агій на тебе!” походить від „гие” — докоряти. „Еге” — від „ыхы”. „Гов” — від „гуо”. У гуцулів-лісорубів живцем збереглися черкеські вигуки: „клейгов!” (із „кџий-гуо”), „габов” (частини „габ-” я не з’ясував) та „кота-кота” (як котять стовбур дерева на підкладених чурбаках) — із черкеського „къат-къату”, -„къат” — східець, отже: „ступінь за ступнем”. Наслідування звуків природи, крику птахів та тварин: „гиркати”, „гир-гир” — від черкеського „гъыргъыр” — робити відповідний шум; крик журавлів „кру!” (західноукраїнське) — від назви журавля „къру”; гавине „га-га” — від „гъуагъуэ”; куряче „ко-ко” — від „къа-къэ”; чайне „киги” — від „кџыг” — скрип; собаче „хъэу-хъэу” — гав-гав. Відомий козацький пароль „пугу-пугу” — це трохи переінакшене черкеська „пэгъу-нэгъу”, що значить: „я близько”. Рушничне „бах” — з „баф”, „бах” (очевидячки, в давнину воно означало не рушничний звук, а якийсь інший,

схожий на нього). Фразеологізм „кеді-не-кеді” (мляво робити) — від „къдез-недез — „добір-вибір” (гра).

Дуже яскравий субстратний матеріал — слова з мови матері до немовляти. Це: „люлі-люлі!” — від „Іуліын” — лежати (в наказовій формі значить: „лежи!”); „налетіли гулі” — від „гъуэлъын” — лежати й спати (отже, „спи!”); російське „баю-баюшки” — від „бэяу”, що значить „цить!” Дитяче українське „вава” — від „уэуэу”, що значить „ой-ой!” — вигук болю.

Є поважні підстави думати, що ціла низка морфологічних форм (наростків) української мови походить від адигейського субстрату. Це такі наростки, як от: -„ар” („вівчар”), -„ун” („літун”), -„ло” („підмітайло”), -„ище” („річище”), -„ан(е)” („кияни”), можливо, -„ещь”, -„иця” („Звонець”, „Щекавиця”), -„ин(а)” („Україна”), -„ва” („татарва”), -„(о)ба” („жадоба”), -„ур(а)” („хвостюра”), а також наростки прізвищ -„ак” (-„як”), ба навіть -„ко” й -„енко”.¹⁾

Фонетичне адигейське підґрунтя в українській і російській мовах для мене безсумнівне, але я тут не можу ще дати обґрунтування. Відзначаю тільки деякі свої припущення. Я думаю, що східно-слов'янське повноголосся законилось на цьому ґрунті (слова „пэрыгъэн” — поріг, „пэрыт” — „перед”, -„пыры” — „через”, народне українське „перез”, польське „przez”, де збережене навіть початкове „пэ”, „сыракъ” — „сорок”, „сырагъэ” — „сорога” — капроокій). Думаю також, що на цьому ґрунті виникла твердість українських приголосних перед „е” та „и”, бо в адигейських мовах усі приголосні тверді, за винятком „ч” (це, мабуть, відбилось у російській, дінській фонетиці), а „середнє” „л”, властиве буковинцям та закарпатцям і полтавцям, — це прямо адигейський звук. Наявність в українській мові африкат „дж” та „дз” походить звідти ж („джигун”, „дзига” — з „дзыгуэ”, що значить „миша”). Цікава особливість наддніпрянсько-української вимови — збереження дзвінкості приголосних наприкінці слів — риса адигейської фонетики. Відсутність в українській мові прогресивної асиміляції — звідти ж. Звуковий паралелізм у слові „бджола” — „пчола” — це відгук кабардинського: „бжэ” — бджола і „пчлгыгъ” — рій бджіл. Можливо, й перехід „о” в „і” та „е” в „і” в нових закритих складах можна буде найкраще з’ясувати на ґрунті черкеського субстрату, з його розрізнюванням закритих та відкритих

1) Про останні я написав спеціальну статтю, але вона, на жаль, не могла бути вміщена в цій збірці.

складів. Як відомо, О. Курило спробувала була з'ясувати цей процес з натяком на тюркські мови, але без успіху.²⁾

Звичайно, можна багато сподіватися й від етнографічних дослідів, як на це натякає хоч би той факт, що таке яскраве явище, як веснянки-гагілки, і сама назва „гагілки” походить від наших антських предків, як також і звичай „водити перегеню” (це слово черкеського походження).

9. Адигейці й етруски?

Не претендуючи ні на які відкриття в царині етрускології, я, проте, хотів би звернути увагу етрускологів на адигейські мови як можливий ключ до зрозуміння мови етрусків. Справа в тому, що я знайшов деякі збіжності в цих мовах. Напр., етруське „ati” в значенні „мати” і кабардинське „атэ”, що значить „батько”. Хоч тут тільки звукова збіжність, а семантично ці слова не тотожні, але це можна пояснити історичним поплутанням цих двох слів з тієї причини, що в адигейських мовах уживають словосполучення „атэ-анэ” (батько-мати), а в українській мові слова „неня” й „неньо” (говірко-ве) означають „мати” й „батько”. Є звукові й семантичні збіжності в числівниках. Якщо етруське „thu” означає „два” (а не „один”), то йому відповідає адигейське „tly”. Етруському „ci” (три) відповідає адиг. „щы” (чит. „ши”). Етруському „huth” (шість) може відповідати адиг. „хы”. Деякі збіжності можна знайти в займенниках. Якщо етруське „са” читати, як „са” (а не „ка”), то йому відповідає адиг. „сэ” (я). Можна відзначити тільки звукові збіжності (через те, що невідоме значення етруських слів) у таких випадках: „Zichu” — „цыху” (в адиг. — „людина”), „tamarce” — „мамыр” (в адиг. — мир, спокій). Є морфологічні збіжності: етруський наросток „ana” і адиг. — „анэ”; етруське „flerchva” і адигейське „бжьахъуэ” (пасічник); етр. оформлення „upitenes” (житель м. Upitenum) відповідає адиг. наростковій —, (э)цэ”. В етруському є подібні до адиг. звукосполучення: етр. „arntcha” і адиг. „тетха” (вписаний), „clan” — „кланэ”. Якщо припустити, що етруски прийшли з Сарматії, то можна б узяти на увагу й осетинську мову, з якої можна б пояснити слово „thaura” (могила), бо в осет. мові „cau” — чорний (на Україні є „Савур-могила”). Ба навіть слов'янські мови: етруське „mi” (я) так звучить, як південноросійське „мы” (в значенні „я”). Або ще: *zivoi ovis* — і „живой овыць”. Саму назву „етруски” можна б поєднати з назвами „рось”, „русь”.

²⁾ «Спроба пояснити процес зміни „е”, „о” в нових закритих складах у південній групі українських діалектів». Київ, 1928 р.

Ukrainian and other Slavonic languages (as well as on Hungarian and Rumanian); d) the Circassians fermented the uncommon historical phenomenon of the Ukrainian Cossacks and Don Cossacks.

A further work on the evidence presented by the newly discovered source will undoubtedly lead to new findings that might drastically contradict the present concept of the early history of Slavs and of the large part of Eastern Europe, including that of the Russian North (former Novgorod lands). It is hardly possible to forecast all consequences of such studies.

At the end of his work the author hints at the possible connection of adyhe languages with the language of ancient Etruscans.

While appreciating the extreme importance of his discovery, the author is, however, aware of the fact that, being a pioneering venture, his work may unavoidably contain some errors and purely speculative concepts. Adyhe (Circassian) experts will certainly discover distressing inconsistencies caused by author's limited knowledge of the language. Author recognises the weakness of some of his proposition, but retains them as working assumptions, necessary for the stimulation of the further work on the subject.

Author will appreciate critical comments by experts on his present work, as well as on the future usefulness of the newly-discovered material.

З М І С Т

I. Початок праці й історичне обґрунтування

II. Надзвичайні етимологічні відкриття:

1. Адигейські мови як джерело етимологій
2. Територіальний засяг адигейських назв
3. Походження назви „Київ” та інших зв'язаних з ним слів
4. Імена поганських богів
5. Назви річок України
6. „Галич”, „Галичина” й інше
7. Походження українських та інших слов'янських прізвищ
8. Всякі інші слова та форми адигейського походження
9. Адигейці й етруски?

III. Резюме англійською мовою

Ukrainian
and Rum
torical ph

A fu
covered s
drasticall
Slavs and
the Russi
to forecas

At th
nection of
Whil

Примітка. Якби я був жид, то моя адигейська теорія давно стала б надбанням світової науки, а наші чи, власне, галицькі "мовознавці" її "затюкали". Найбільше "тжкав" Яр. Рудницький, надрукувавши в "Свободі" аж три пасквілі, а мені не дано можливо-сти спростувати його наклепи. Василь Лев повернув мені дві мої статті з цієї теорії, призначені для ювілейного збірника НТШ, мовляв, "Якесь там напівкочовниче плем'я - і великий український народ". Редактор The Ukrainian Quarterly М. Душник, небіжчик уже, який незадовго до своєї смерті купив собі в УВУ докторат, але мою англійськомовну статтю повернув... за браком місця в його журналі.

В. Запленко

the author is, however, aware of the fact that, being a foreigner, his venture, his work may unavoidably contain some errors and purely speculative concepts. Adyhe (Circassian) experts will certainly discover distressing inconsistencies caused by author's limited knowledge of the language. Author recognises the weakness of some of his proposition, but retains them as working assumptions. necessary for the stimulation of the further work on the subject.

Author will appreciate critical comments by experts on his present work, as well as on the future usefulness of the newly-discovered material.

З М І С Т

- I. Початок праці й історичне обґрунтування
- II. Надзвичайні етимологічні відкриття:
 1. Адигейські мови як джерело етимологій
 2. Територіальний засяг адигейських назов
 3. Походження назви „Київ” та інших зв'язаних з ним слів
 4. Імена поганських богів
 5. Назви річок України
 6. „Галич”, „Галичина” й інше
 7. Походження українських та інших слов'янських прізвищ
 8. Всякі інші слова та форми адигейського походження
 9. Адигейці й етруски?
- III. Резюме англійською мовою

**НАУКОВІ ПРАЦІ В. ЧАПЛЕНКА, ВИДАНІ
ОКРЕМИМИ КНИЖКАМИ**

- СОНЕТ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ, історично-теоретична
розвідка (1929 р.)
- УКРАЇНІЗМИ В МОВІ М. ГОГОЛЯ (1948 р.)
- МОВА «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІ» (1950 р.)
- УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, Ї ВИНИКНЕННЯ
Ї РОЗВИТОК, т. I. (1955 р.)
- ДЕЩО ПРО МОВУ, збірка статей (1959 р.)
- ПРОПАЩІ СИЛИ, історично-літературний дослід (1960)
- УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, Ї ВИНИКНЕННЯ
Ї РОЗВИТОК, т. II. (1962 р.)
- МОВНА ПОЗИЦІЯ І МОВА Г. СКОВОРОДИ (1963 р.)
- УВОДИНИ ДО МОВОЗНАВСТВА, конспект (1963 р.)
- АДИГЕЙСЬКІ МОВИ — КЛЮЧ ДО ТАЄМНИЦЬ НАШОГО
СУБСТРАТУ, етимологічні дослід (1966 р.)